

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

© Министерство на правосъдието на Република България, mjs.bg. Разрешението за повторно публикуване на този неофициален превод е предоставено единствено за целите на включването му в базата данни HUDOC на ЕСПЧ.

© Ministry of Justice of the Republic of Bulgaria, mjs.bg. Permission to re-publish this non-official translation has been granted for the sole purpose of its inclusion in the Court's database HUDOC.

ЧЕТВЪРТО ОТДЕЛЕНИЕ

ДЕЛО ХАРАКЧИЕВ И ТОЛУМОВ СРЕЩУ БЪЛГАРИЯ

(Жалби № 15018/11 и 61199/12)

РЕШЕНИЕ

СТРАСБУРГ

8 юли 2014 г.

ОКОНЧАТЕЛНО

08.10.2014 г.

Това решение е станало окончателно при условията на чл. 44, ал. 2 от Конвенцията. Може да бъде предмет на редакционни промени.

По делото на Харакчиев и Толумов срещу България,

Европейският съд по правата на човека (Четвърто отделение), заседаващ в състав, състоящ се от следните лица:

Инета Зимеле (Ineta Ziemele), *Председател*,

Пейви Хирвеле (Päivi Hirvelä),

Георге Николау (George Nicolaou),

Леди Бианку (Ledi Bianku),

Здравка Калайджиева,

Пол Махоуни (Paul Mahoney),

Кшищоф Войтичек (Krzysztof Wojtyczek) *съдии*,

и Фатош Араджъ (Fatoş Araci), *Секретар на отделението*,

След закрито заседание, проведено на 24 юни 2014 г.,

Постановява следната присъда, приета на същата дата:

ПРОЦЕДУРАТА

1. Делото е образувано по две жалби (№ 15018/11 и 61199/12) срещу Република България, подадени в Съда съгласно чл. 34 от Конвенцията за защита правата на човека и основните свободи („Конвенцията“) от двама българския граждани, г-н Митко Георгиев Харакчиев и г-н Людвик Славов Толумов („жалбоподателите“) на 22 февруари 2011 г и 11 септември 2012 г. съответно.

2. Жалбоподателите се представляват от г-н М. Екимджиев и г-жа С. Стефанова – адвокати, практикуващи в Пловдив. Българското правителство („Правителството“) се представлява от правителствените агенти г-жа И. Станчева-Чинова и г-жа К. Радкова от Министерство на правосъдието.

3. Жалбоподателите твърдят по-конкретно, че доживотната присъда без замяна на г-н Харакчиев представлява нечовешко и унижително наказание, че режимът и материалните условия на тяхното задържане представляват изтезания или нечовешко и унижително отношение и че те не са разполагали с ефективно вътрешно правно средство за защита по отношение на материалните условия на своето задържане.

4. На 19 февруари 2013 г., Съдът решава да обедини жалбите, да ги обяви за частично недопустими и да изпрати съобщение на Правителството за повдигнатите оплаквания относно (а) присъдата на г-н Харакчиев на доживотен затвор без замяна; (б) режима и условията на задържане на жалбоподателите; (в) твърдяното наблюдение на кореспонденцията на г-н Толумов в затвора; и (г) твърдяната липса на ефективно вътрешно правно средство за защита по отношение на материалните условия на задържане на жалбоподателите.

5. На 17 юли 2013 г., Съдът приканва страните да уредят допълнителна точка в своите съответни наблюдения.

ПО ФАКТИТЕ

I. ОБСТОЯТЕЛСТВА ПО ДЕЛОТО

6. Жалбоподателят по първата жалба (№ 15018/11), г-н Харакчиев, е роден през 1968 г. В момента той изтърпява присъда на доживотен затвор без замяна (вижте параграфи 58-60 и 65 по-долу) в затвора в Стара Загора.

7. Жалбоподателят по втората жалба (№ 61199/12), г-н Толумов, е роден през 1954 г. В момента той изтърпява присъда на доживотен затвор с право на замяна (вижте параграфи 56 и 65 по-долу) в затвора в Пловдив.

A. Г-н Харакчиев

1. Криминално минало на г-н Харакчиев и неговата присъда на доживотен затвор без замяна

8. Между 1992 г. и 2005 г. г-н Харакчиев, шофьор и автомеханик по професия, е бил осъждан осем пъти за престъпления, които не включват насилие: обикновена и квалифицирана кражба (четири присъди) и обикновена и квалифицирана измама (три присъди). Той е получил присъди, вариращи от две до пет години лишаване от свобода.

9. На 21 януари 2003 г. Хасковският окръжен съд осъжда г-н Харакчиев за незаконно притежание на огнестрелно оръжие и четири въоръжени грабежа на моторни превозни средства, извършени между 14 октомври и 6 ноември 2001 г., два от които са били придружени с опит за убийство и два с убийство. Той го осъжда на доживотен затвор без замяна.

10. На 26 юни 2003 г. Пловдивският апелативен съд потвърждава признаването му за виновен и присъдата на г-н Харакчиев.

11. В окончателно решение от 23 ноември 2004 г. (реш. № 476 от 23 ноември 2004 г. по н. д. № 901/2003 г., ВКС, III н. о.), Върховният касационен съд също потвърждава признаването му за виновен и присъдата на г-н Харакчиев. Той постановява, *наред с другото*, че с оглед на тежестта на престъпленията му – по-конкретно решителността и жестокостта, с която те са били извършени – по-лека присъда като доживотен затвор с право на замяна не би била достатъчна. Този извод не може да се променя от факта, че г-н

Харакчиев е признал и е помогнал на разследващите органи да разкрият неговите престъпни дейности.

2. Условия на задържане в затвора в Стара Загора и режими в затвора, прилагани спрямо г-н Харакчиев

12. Г-н Харакчиев пребивава в затвора в Стара Загора от 18 януари 2002 г. Първоначално той е поставен под "усилено строг режим" (вижте параграф 105 по-долу). С влизането в сила на Закона от 2009 г. за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 1 юни 2009 г., този режим се заменя със "строг режим" (вижте параграф 1. При изпълнение на Закона за наказанията от 1969 г.

104. До 1 юни 2009 г. режимът на осъдените на доживотен затвор се управлява от чл. 127а-127е на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г., добавен през 1995 г., когато доживотен затвор е въведен като форма на наказание (вижте параграф 56 по-горе), както и от правила за прилагането на този закон, издадени през 1990 г. и изменени няколко пъти след това. След неговото изменение от юни 2002 г., Законът изрично предвижда че лицата, осъдени на доживотен затвор без замяна, да бъдат поставени под същия режим на лишаване от свобода като тези, изтърпяващо доживотна присъда с право на замяна.

105. Чл. 127б(1) предвижда, че при налагането на присъда доживотен затвор, съдът трябва да нареди настаняването на затворника под най-строг режим, така наречения "специален режим". Други налични режими в затвора, приложими за затворнически присъди с определен срок, са "лек", "общ", "строг" и "усилено строг" режим (чл. 43 (1)); за разлика от случаите на доживотен затвор, постановяващият присъдата съд има известна свобода на преценка при определяне кой от тях да бъде наложен (чл. 51). Затворници с присъди доживотен затвор, независимо дали с или без замяна, и поставени под "специален режим", се настаняват в заключени единични килии и се подлагат на повишена сигурност и наблюдение (чл. 56(1), 167в и 167г(1)). От своя страна "усилено строгият режим" включва това затворниците, поставени под него, да бъдат настанени в заключени килии през нощта и не им се позволява да извършват каквито и да било дейности по поддръжка в затвора или каквато и да било работа на външни обекти (чл. 55(1) и (4)). Затворници, поставени под "усилено строг режим", може със заповед на началника на затвора да бъдат постоянно държани в заключени килии, ако вследствие на тежестта на тяхното престъпление или продължителността на присъдата им те могат да се разглеждат като опасни, или ако те явно и системно не спазват вътрешния ред или оказват негативно влияние върху другите затворници (чл. 56(1)).

106. Съгласно чл. 127б(2) и чл. 167г(2), след пет години лишаване от свобода при изпълнение на присъда доживотен затвор, затворниците

могат да бъдат поставени под по-лек режим, ако са били с добро поведение. Времето, прекарано по-рано в предварително задържане под стража, не се зачита в този период (чл. 167(2)). Решението за поставяне на осъден на доживотен затвор при по-лек режим трябва да бъде взето от специална комисия, включваща служители в затворите и различни други длъжностни лица (чл. 17(1) и (5)(1)); за разлика от това, решението да се постави затворник при по-тежък режим трябва да бъде взето от районния съд въз основа на предложение от тази комисия (чл. 17(5)(2)). Всички предложения в това отношение трябва да се основават на оценка на риска, която затворникът представлява за себе си, другите затворници и служителите в затвора (чл. 17а). Съгласно чл. 58, решенията на Комисията могат да бъдат отменени от министъра на правосъдието. След като бъде поставен под "строг режим", осъден на доживотен затвор може, по решение на същата комисия, ако счете, че не представляват риск за себе си, другите затворници или служителите в затвора, да се помещава заедно с останалите затворници (чл. 127б (4), добавен през юни 2002 г.).

2. По Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г.

107. През юни 2009 г. и февруари 2010 г. Законът от 1969 г. и правилникът за неговото прилагане са заменени съответно от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. и правилника за прилагането му, издаден на 2 февруари 2010 г.

108 по-долу) по силата на закона. На 17 юни 2009 г. Комисията за изпълнение на наказанията (вижте параграф 111 по-долу) предлага на Окръжен съд – Стара Загора да постави г-н Харакиев под "специалния режим", който обикновено е приложим за осъдените на доживотен затвор, позовавайки се на неговото "негативно поведение" и неспазване на вътрешния ред, както и факта, че той е трябвало така или иначе да бъде поставен под този режим от самото начало. На 21 юли 2009 г. Окръжен съд – Стара Загора се съгласява с предложението. Обжалването на г-н Харакиев на това решение, подадено на 12 юли 2010 г., е отхвърлено от Окръжен съд – Стара Загора и Пловдивския апелативен съд като просрочено. Правителството твърди, че към момента не е имало намерение от страна на затворническите власти да направят по-нататъшни промени в режима на изтърпяване на наказанието на г-н Харакиев.

13. Между декември 2005 г. и март 2013 г. на г-н Харакиев са наложени девет дисциплинарни наказания. Последните такива наказания през август 2012 г. и март 2013 г. са наложени във връзка с (а) сбиване между него и друг затворник по време на ежедневната разходка сутринта на 4 август 2012 г., и (б) кражбата на 18 февруари 2013 г. на храна, която друг затворник е оставил в общата тоалетна.

Във връзка с първото, на г-н Харакиев е наложено порицание, а във връзка с второто – изолиране в наказателна килия за три дни.

14. Килията на г-н Харакиев – в която той в момента е сам, но очевидно е споделял с друг затворник между 2002 г. и 2007 г. – е в отделението с висока степен на сигурност на затвора, предназначени за затворници, осъдени на доживотен затвор. Според г-н Харакиев, килията е доста малка, особено като се има предвид, че мебелите в килията заемат 4,50 кв. м. от пространството, и е осветена през нощта от шестдесетватова лампа с нажежаема жичка, която е постоянно включена. Според Правителството, килията не е маломерна. Тя е 4,30 м дълга, 1,81 м широка и с височина от 3,95 м, с обща площ от 7,78 кв.м. Тя е обзаведена с метален шкаф, двойно метално двуетажно легло, две табуретки и малка масичка, всички от които са прикрепени към пода от съображения за сигурност. Тя има прозорец с южно изложение и височина 1,76 м и ширина 1,25 м. Изкуственото осветление в килията се състои от две тридесет и шест-ватови луминесцентни крушки. Според г-н Харакиев, лампата с нажежаема жичка е бил заменена с луминесцентните крушки едва през 2012 г. Той също така посочва, че килията няма нощно осветление с ниска интензивност.

15. Затворът в Стара Загора не разполага с вентилация или климатична система. Според г-н Харакиев, в резултат на това, през лятото температурите в килията му са много високи и няма чист въздух. През зимата отоплението е включено само за периоди от един час сутрин, обед и вечер. Според Правителството, прозорецът на килията може да бъде отворен, което позволява тя да бъде проветрявана по всяко време. Затворът има своя собствена отоплителна инсталация с два котела и топлообменник. Котлите се палат в продължение на девет часа на ден, но водата, която загряват, циркулира в отоплителната инсталация през цялото време. Според г-н Харакиев, радиаторът в килията му е горещ само по тридесет минути на ден и лошото състояние на прозореца на килията и металната врата на килията са фактори, които допринасят за ниската температура в нея през зимата. Г-н Харакиев в допълнение твърди, че килията е много влажна, което се дължи на необходимостта да суши дрехи в нея. В резултат на това, боята и мазилката се отлепват от стените.

16. Според г-н Харакиев, чистотата в общите части на затвора се поддържа само чрез избелването им с калциев хипохлорит, а килиите се почистват само с вода. В подкрепа на това твърдение, г-н Харакиев се позовава на свидетелски показания на един от другите затворници, направени в хода на делото, заведено от него. Според Правителството, общите части на затвора не се почистват само с белина. Те се почистват ежедневно с детергенти и най-малко два пъти годишно се подлагат на контрол за вредители и плъхове, както е видно от

четиринадесет фактури за такива услуги, извършени през последните четири години. Г-н Харакчиев отговаря, че тези фактури не доказват, че детергентите наистина са били използвани, както се твърди от страна на Правителството. Той също така твърди, че килията му е постоянно пълна с хлебарки и мишки и че всичките му жалби до администрацията на затвора по отношение на това са останали нечути. Също така, поради това, че прозорецът на килията му не е покрит с мрежа, насекоми влизат в килията през цялото време, привлечени от миризмата на екскременти и постоянното осветление през нощта, и го хапят.

17. Няма тоалетна или течаща вода в килията. Г-н Харакчиев твърди, че в резултат на това, с изключение на три дневни посещения на общи тоалетни, той трябва да използва пластмасова кофа, за да се облекчи. По време на периода, когато той е трябвало да споделя килията си с друг затворник, той е трябвало да прави това в негово присъствие. Липсата на течаща вода не му позволява да си мие ръцете или кофата, след като се облекчи. Правителството посочи, че тоалетната и банята в отделението с висока степен на сигурност са достъпни за затворниците три пъти на ден, а също и когато помоят охраната. Следователно не може да се каже, че г-н Харакчиев е принуден да използва кофа, за да се облекчи; това е негов личен избор. В действителност, той има повече от десет кофи в килията си, които използва за съхранение на дрехи, пране и други предмети. Г-н Харакчиев отвърща, че освен трите посещения до тоалетната, между 5.30 ч и 20:00 ч. охраната никога не отваря килията му, за да му позволи да посети тоалетната. Поради това не е негов избор да прибегне до кофата за хигиенните си нужди.

18. Отделно от своята едночасова ежедневна разходка, г-н Харакчиев може да излиза от килията си, за да посети тоалетната три пъти на ден. По време на всяко от тези посещения, той също може да изпразни кофата, да измие ръцете си и да напълни пластмасови бутилки с вода за питейни и хигиенни нужди. Според него, посещенията в тоалетната продължават не повече от три минути сутрин и не повече от десет минути на обяд и вечер, и не съвпадат с посещенията на другите затворници в отделението.

19. Според г-н Харакчиев, затворниците в затвора в Стара Загора могат да вземат душ веднъж на всеки четиринадесет или петнадесет дни. Според Правителството, всички затворници в отделението с повишена сигурност на затвора могат да вземат душ два пъти седмично.

20. Според г-н Харакчиев, посещенията на роднини или адвокати се провеждат в специално помещение. Затворниците и посетителите са разделени с телена мрежа и затворниците трябва да останат седнали. Служител от затвора винаги присъства. Според Правителството,

служителят от затвора, присъстващ по време на посещенията, е там само за да осигури реда и не може да подслушва разговорите. Посещенията на адвокатите се провеждат в отделна стая, в която не присъства друго лице. Единствената форма на контрол там е визуално наблюдение. В този контекст, Правителството обърна внимание на факта, че в резултат на многобройните иски, които е подал срещу затворническите власти, до средата на 2009 г. г-н Харакчиев е прекарал деветдесет и седем дни извън затвора в Стара Загора, а между 1 януари 2010 г. и 18 май 2012 г. е прекарал двеста петдесет и пет дни или петдесет и четири процента от времето извън този затвор.

21. Според г-н Харакчиев, храната в затвора е лошо приготвена, с ниско качество, без вкус, сервира се студена и при лоши хигиенни условия, както и е недостатъчна като количество. Месо се сервира веднъж седмично. В останалото време храната се състои от боб, леща, зеле и картофи, сервирани като супи или яхнии. Според Правителството, количеството и химическия и калориен състав на храната са напълно адекватни. Дневната дажба има 2662 калории и поне веднъж дневно в храната присъства месо. Г-н Харакчиев отговаря, че "месо" на практика означава варени кости или месни консерви. И двете страни представиха менюта и таблици в подкрепа на съответните си твърдения.

22. Според г-н Харакчиев, медицинските грижи в затвора в Стара Загора представляват рутинно даване на всички затворници на аспирин или аналгин и затворниците трябва сами да купят всички други лекарства. Според Правителството, медицинският център на затвора е обслужван от общопрактикуващ лекар, трима фелдшери (един за централната сграда на затвора и по един за всяко от двете външни общежитията), медицинска сестра, психиатър и стоматолог. Медицинските прегледи се провеждат ежедневно, а при спешни случаи, затворници могат да бъдат заведени в спешното отделение на болницата в Стара Загора. Медицинските прегледи в отделението с висока степен на сигурност обикновено са извършвани в петък. Затворниците също могат да се консултират с външни специалисти или да бъдат лекувани в болниците на затворите в София и Ловеч. Лекарствата обикновено се предоставят от медицинския център в затвора или могат да бъдат получени от място извън затвора. Единственото лекарство, което г-н Харакчиев е трябвало да си набави сам, тъй като центърът не е имал в наличност, е било Rivotril (клоназепам) при единична цена от 7,31 български лева (BGN). Г-н Харакчиев отвърща, без да дава повече подробности, че той редовно е трябвало сам да си купува лекарства. Той също така твърди, че стоматологичната помощ, от която той се е възползвал, се е състояла само от изваждане на зъби; въпреки очевидната необходимост да му осигурят зъбни протези, затворническите власти не са направили нищо

по този въпрос. Правителството отговаря, че зъбните протези не са част от стандартния медицински пакет на което и да било здравно-осигурено лице в България и не могат да бъдат получени безплатно.

23. Правителството освен това твърди, че г-н Харакиев може да се вижда всеки ден със социалния работник, отговарящ за неговото отделение. Той също така може да поиска да посети психолог, началника или заместник-началника на затвора, юриста на затвора или друг член на персонала на затвора. Той освен това може да общува с други затворници от същата категория по време на ежедневната си разходка и по време на хранене. Той също така има достъп до кабелна телевизия с петдесет канала, до библиотеката на затвора и до религиозни служби. От своя страна, г-н Харакиев твърди, че въпреки че е изразил желанието си да направи това, не му е била предоставена никаква възможност да работи или да участва в спортни, културни или образователни дейности. Правителството отвърща, че през ноември 2006 г. на г-н Харакиев е било позволено да вземе участие в йога курс, за да намали нивото на стреса си.

24. Годишните психологически оценки на г-н Харакиев за 2009 г., 2010 г., 2011 г. и 2013 г., представени от Правителството, са много сходни. Всички те казват, често с едни и същи думи, че поведението му се характеризира с "кампанията, която той е предприел" срещу институциите и длъжностните лица в затворите, с които е имал контакти, която основно се състои в завеждането от негова страна на различни правни оспорвания и в подстрекателство на други затворници да дават "лъжливи показания" в негова полза. Диалогът с него е много труден, най-вече заради липсата му на уважение към властта, остро осъзнаване на собствените си права, упоритост и тенденцията да призовава засегнатите длъжностни лица да дават показания по делата, които той води срещу затворническите власти. Рискът от сериозни вреди е висок с оглед на личността му, характера на престъпленията му и твърдостта на неговото поведение. Той е бил вербално агресивен към служителите в затвора.

3. Искове за обезщетение за причинени вреди, предявени от г-н Харакиев във връзка с различни аспекти на условията на задържането му в затвора в Стара Загора

25. От влизането си затвора през 2002 г., г-н Харакиев е предявил редица искове за обезщетение за причинени вреди срещу властите по чл. 1 на Закона за отговорността на държавата и общините за вреди от 1988 г. (вижте параграф 136 по-долу).

26. В окончателно решение от 12 февруари 2009 г. (реш. № 1993 от 12 февруари 2009 г. по адм. д. № 9586/2008 г., ВАС, III о.), Върховният административен съд е отхвърлил иск за обезщетение, предявен от г-н Харакиев съгласно тази разпоредба, във връзка с

неосигуряването от администрацията на затвора на вестници. Съдът е приел, че г-н Харакчиев не е доказал, че в резултат на това е претърпял неимуществени вреди.

27. С окончателно решение от 26 май 2009 г. (реш. № 6892 от 26 май 2009 г. по адм. д. № 14849/2008 г., ВАС, III о.), Върховният административен съд е отхвърлил иск за обезщетение, предявен от г-н Харакчиев - съгласно горепосочената разпоредба - във връзка с невъзможността на затворническата администрация да организира ежедневната му разходка по начин, който да го компенсира за факта, че той е бил възпрепятстван да излезе навън в предходен случай поради лоши метеорологични условия. Съдът – отхвърляйки решението на предходната съдебна инстанция по този въпрос – приема, че г-н Харакчиев не е успял да докаже, че е претърпял неимуществени вреди; това не може просто да се приема за даденост поради невъзможността на администрацията на затвора да организира ежедневната разходка.

28. С окончателно решение от 18 януари 2010 г. (реш. № 695 от 18 януари 2010 г. по адм. д. № 8404/2009 г., ВАС, III о.), Върховният административен съд е отхвърлил иск за обезщетение, предявен от г-н Харакчиев съгласно горепосочената разпоредба във връзка с отказа на администрацията на затвора да му позволи да гледа филми във видео-проеекционната зала на затвора. Съдът е приел, че това би било несъвместимо с изискването, произтичащо от "специалния режим", при който г-н Харакчиев изтърпява присъдата си (вижте параграфи 115 и 118 по-долу), той да остане изолиран в заключена килия през цялото време. Поради това отказът на администрацията на затвора не е бил незаконен.

29. С окончателно решение от 9 ноември 2010 г. (реш. № 13333 от 9 ноември 2010 г. по адм. д. № 6668/2009 г., ВАС, III о.), Върховният административен съд е уважил иск за обезщетение, предявен от г-н Харакчиев съгласно горепосочената разпоредба във връзка с неосигуряването от администрацията на затвора, за период от около пет години, на безплатни обувки, както се изисква по закон. Позовавайки се на чл. 3 от Конвенцията, Съдът приема, че този неуспех унижил г-н Харакчиев и е намалил човешкото му достойнство. Съдът добавя, че чувството на унижение на г-н Харакчиев е изострено в резултат на пълната му изолация и му присъжда 3000 лева (равностойността на 1 533,88 евро (EUR), плюс лихва.

4. Производства по исковете на г-н Харакчиев срещу Министерството на правосъдието и Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ за обезщетение за причинени вреди за периода 2009-14 г.

30. На 27 октомври 2009 г-н Харакчиев предяви девет иска за обезщетение за причинени вреди срещу Министерството на правосъдието и девет идентични иска за обезщетение за причинени вреди срещу Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“, която е звено в рамките на това министерство. Той смята, че Министерството носи отговорността за всички действия и бездействия, свързани с лишаването му от свобода до 1 юни 2009 г., датата на влизане в сила на Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. (вижте параграф 107 по-долу), и че Главната дирекция носи отговорност за всички действия и бездействия, свързани с лишаването му от свобода след тази дата.

31. С решение от 21 декември 2010 г. (реш. № 370 от 21 декември 2010 г. по адм. д. № 564/2010 г., АС-Стара Загора), Административния съд на Стара Загора, като е направил проверка на място, е уважил исковете на г-н Харакчиев срещу Министерството на правосъдието и Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ във връзка с (а) материалните условия на задържането му; (б) неосигуряването от администрацията на затвора на облекло, обувки и спално бельо; (в) невъзможността на администрацията на затвора да въведе условия, при които той може да се поддържа в добра физическа форма; и (г) невъзможността на администрацията на затвора да му позволи да провежда упражнения на открито. Съдът е отхвърлил останалите искове, които се отнасят до (а) непредоставянето на г-н Харакчиев от администрацията на затвора на тоалетни принадлежности ; (б) количеството и качеството на храната, която му е била предоставяна; (в) неосигуряването от администрацията на затвора на зъбни протези; (г) твърденията, че администрацията на затвора не му е осигурила условия, позволяващи му да запази психичното си здраве; и (д) неосигуряването от администрацията на затвора на работа. Съдът присъжда на г-н Харакчиев общо 8 200 лв. (равностойността на 4,192.59 евро). Той постановява по-конкретно, че условията на задържането му са в нарушение на чл. 3 от Конвенцията и че той е понесъл неимуществени вреди в резултат на това. Въпреки това, Съдът приема също, че искът, свързан с материалните условия на задържане, доколкото той засяга период от време, предхождащ с пет години постъпването му, е с изтекла давност.

32. В своите констатации по фактите съдът отбелязва, наред с другото, че при режима в отделението, където постоянно е бил държан г-н Харакчиев, той трябва да прекарва около двадесет и три часа в килията си и може да я напусне само по време на ежедневната

си разходка и три посещения до тоалетната. Не му е било позволено да ходи в столовата на затвора или библиотеката. Килията му е подходяща по размер за един затворник, но твърде малка за двама, и няма тоалетна или течаща вода. В резултат на това, извън времето за посещение на тоалетна, г-н Харакчиев трябва да използва кофа. През зимата килията е била твърде студена поради недостатъчно отопление, а през лятото пълна с насекоми в резултат на липсата на мрежа на прозореца. В килията има хлебарки, молци и дори плъхове и няма индикации, че администрацията на затвора редовно я е обработвала срещу вредители. Когато килията е била заключена, единственият начин да се повика охраната е бил да се удря продължително по металната врата; пазачите не винаги са реагирали, особено през нощта. Г-н Харакчиев не е разполагал с подходящи пособия, с които да почиства килията си, а доказателства за предоставянето на продукти за почистване са неубедителни. Безспорно е, че администрацията на затвора не му е предоставила работа; това наистина е много трудно с оглед на ограниченията, произтичащи от неговия режим на задържане. Социалната работа с всички затворници, осъдени на доживотен затвор, е била много ограничена, състояща се основно от срещи, когато възникне проблем. Отношенията между г-н Харакчиев и социалния работник на затвора, определен да работи с него, са били трудни, а срещите им – редки. Психологът на затвора се е срещал няколко пъти с г-н Харакчиев, но той е спрял тези срещи, защото не е бил съгласен, да се провеждат в присъствието на пазач.

33. Г-н Харакчиев, Министерството на правосъдието и Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ обжалват. Въпреки това, тъй като г-н Харакчиев не успява да внесе изискваната съдебна такса, Върховният административен съд отказва да приеме жалбата му за разглеждане (вж. опр. № 8931 от 21 юни 2011 г. по адм. д. № 5865/2011 г. ВАС, III о, потвърдено с опр. № 14723 от 14 ноември 2011 г. по адм. д. № 10633/2011 г., ВАС, петчл. с-в). В резултат на това, единствената част от делото, която остава висяща, са исковете, свързани с материалните условия на задържането на г-н Харакчиев и неосигуряването от администрацията на затвора на облекло, обувки и спално бельо.

34. С решение от 8 януари 2013 г. (реш. № 179 от 8 януари 2013 г. по адм. д. № 5865/2011 г., ВАС, III о.), Върховният административен съд отменя решението на предходната съдебна инстанция в частта, която все още е в процес обжалване, и връща делото. Той постановява, че долната съдебна инстанция не е обсъдила достатъчно задълбочено противоречивите свидетелски показания от една страна на затворниците и от друга страна на служителите в затвора и да ги анализира в светлината на множеството писмени доказателства по делото. Той също не е успял да подложи доклада на експерта, получен

в хода на производството, на подходящ контрол, и безкритично го е приел като правилен.

35. С решение от 5 април 2013 г. (реш. № 38 от 5 април 2013 г. по адм. д. № 17/2013 г., АС-Стара Загора), Административният съд на Стара Загора установява, че исквете срещу министерството, които се отнасят за периода преди 1 юни 2009 г., когато Законът от 2009 г. е влязъл в сила, са недопустими, но че искове срещу Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“, които се отнасят за периода след тази дата, са допустими и, анализирани чрез позоваване наред с другото на чл. 3 от Конвенцията и практиката на този Съд по тази разпоредба, са основателни. Той присъжда на г-н Харакчиев 400 лв. Съдът констатира, че килията на Харакчиев няма вентилация и е влажна и прозорецът на килията не е оборудван с мрежа против насекоми. През зимата килията е студена поради липсата на адекватно отопление, а през лятото – прекалено гореща. Съдът освен това отбелязва, че килията няма тоалетна или течаща вода, както и че достъпът до общите тоалетни е много ограничителен, без реална възможност да се отиде до тях извън трите кратки посещения на ден. Той също така забелязва, че въпреки усилията на затворническите власти, в затвора има хлебарки и плъхове, че властите не са предоставяли на г-н Харакчиев адекватни почистващи продукти и че мебелите в килията са стари и използвани. Вярно е, че са се извършвали ремонтни работи в килията през 2001 г. и след това през 2005-06 г., но те са се състояли само в преобоядисване.

36. Г-н Харакчиев и Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ обжалват. Производството по обжалване (адм. д. № 9946/2013 г.) все още е висящо пред Върховния административен съд. Гледане е насрочено за 24 февруари 2014 г., но делото е отложено за неопределено време поради неявяване на назначения от съда адвокат на г-н Харакчиев.

Б. Г-н Толумов

1. Криминално минало на г-н Толумов и неговата присъда на доживотен затвор с право на замяна

37. От документите по делото става ясно, че г-н Толумов, шофьор по професия, има четири предишни присъди и е прекарал година и половина в затвора през 1988 г. През 2000 г. той е осъден за въоръжен грабеж, придружен с убийство, и друго убийство и осъден на доживотен затвор с право на замяна.

2. Условия на задържане в затвора в Пловдив и режими в затвора, прилагани на г-н Толумов

38. Г-н Толумов е настанен в Пловдивския затвор на 29 декември 2000 г. През септември 2005 г., очевидно когато присъдата на доживотен затвор става окончателна, той е поставен под "усилено строг режим" (вижте параграф 105 по-долу). С влизането в сила на Закона от 2009 г. за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 1 юни 2009 г., този режим се заменя със "специален режим" (вижте параграф 1. При изпълнение на Закона за наказанията от 1969 г.

104. До 1 юни 2009 г. режимът на осъдените на доживотен затвор се управлява от чл. 127а-127е на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г., добавен през 1995 г., когато доживотен затвор е въведен като форма на наказание (вижте параграф 56 по-горе), както и от правила за прилагането на този закон, издадени през 1990 г. и изменени няколко пъти след това. След неговото изменение от юни 2002 г., Законът изрично предвижда че лицата, осъдени на доживотен затвор без замяна, да бъдат поставени под същия режим на лишаване от свобода като тези, изтърпяващо доживотна присъда с право на замяна.

105. Чл. 127б(1) предвижда, че при налагането на присъда доживотен затвор, съдът трябва да нареди настаняването на затворника под най-строг режим, така наречения "специален режим". Други налични режими в затвора, приложими за затворнически присъди с определен срок, са "лек", "общ", "строг" и "усилено строг" режим (чл. 43 (1)); за разлика от случаите на доживотен затвор, постановяващият присъдата съд има известна свобода на преценка при определяне кой от тях да бъде наложен (чл. 51). Затворници с присъди доживотен затвор, независимо дали с или без замяна, и поставени под "специален режим", се настаняват в заключени единични килии и се подлагат на повишена сигурност и наблюдение (чл. 56(1), 167в и 167г(1)). От своя страна "усилено строгият режим" включва това затворниците, поставени под него, да бъдат настанени в заключени килии през нощта и не им се позволява да извършват каквито и да било дейности по поддръжка в затвора или каквато и да било работа на външни обекти (чл. 55(1) и (4)). Затворници, поставени под "усилено строг режим", може със заповед на началника на затвора да бъдат постоянно държани в заключени килии, ако вследствие на тежестта на тяхното престъпление или продължителността на присъдата им те могат да се разглеждат като опасни, или ако те явно и системно не спазват вътрешния ред или оказват негативно влияние върху другите затворници (чл. 56(1)).

106. Съгласно чл. 127б(2) и чл. 167г(2), след пет години лишаване от свобода при изпълнение на присъда доживотен затвор, затворниците могат да бъдат поставени под по-лек режим, ако са били с добро

поведение. Времето, прекарано по-рано в предварително задържане под стража, не се зачита в този период (чл. 167(2)). Решението за поставяне на осъден на доживотен затвор при по-лек режим трябва да бъде взето от специална комисия, включваща служители в затворите и различни други длъжностни лица (чл. 17(1) и (5)(1)); за разлика от това, решението да се постави затворник при по-тежък режим трябва да бъде взето от районния съд въз основа на предложение от тази комисия (чл. 17(5)(2)). Всички предложения в това отношение трябва да се основават на оценка на риска, която затворникът представлява за себе си, другите затворници и служителите в затвора (чл. 17а). Съгласно чл. 58, решенията на Комисията могат да бъдат отменени от министъра на правосъдието. След като бъде поставен под "строг режим", осъден на доживотен затвор може, по решение на същата комисия, ако счете, че не представляват риск за себе си, другите затворници или служителите в затвора, да се помещава заедно с останалите затворници (чл. 127б (4), добавен през юни 2002 г.).

2. По Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г.

107. През юни 2009 г. и февруари 2010 г. Законът от 1969 г. и правилникът за неговото прилагане са заменени съответно от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. и правилника за прилагането му, издаден на 2 февруари 2010 г.

108 по-долу) по силата на закона. На 11 февруари 2013 г. компетентната Комисия за изпълнение на наказанията решава да промени режима на г-н Толумов от "специален" на "строг". Въпреки това, според г-н Толумов и клетвена декларация на друг затворник, осъден на доживотен затвор, настанен в същото отделение като него, той продължава да бъде държан заключен в килията си и му се поставят белезници всеки път, когато се извежда от отделението с висока степен на сигурност.

39. По време на престоя му в затвора, на г-н Толумов са наложени четири дисциплинарни наказания, последното от които е през 2009 г. Едно от тези наказания, наложено през 2000 г. или 2001 г., е изолиране в наказателна килия за седем дни за сбиване с друг затворник. Той от друга страна на няколко пъти е получавал награди за добро поведение.

40. В Пловдивския затвор г-н Толумов е лежал в килии с номера 4, 9 и 7 в отделението с висока степен на сигурност на затвора, което се намира на първия етаж. Той твърди, че през неопределени периоди от време е трябвало да дели тези килии с други затворници. Правителството твърди, че килия № 7, в която г-н Толумов се намира сега, е с размер 7,5 м², както и че г-н Толумов е сам в нея. Според Правителството килията има прозорец, който е с 1,15 метра височина и 0,97 метра ширина. Изкуственото осветление е осигурено от стоватова

лампа с нажежаема жичка, която не е включена през деня и се изключва в 22:00 ч. Според г-н Толумов крушката е много слаба, поставена зад решетката и е включена през цялото време.

41. Килията на г-н Толумов е обзаведена с нар, два малки шкафа, маса, която е захваната за пода, и стол, който също е захванат за пода. Г-н Толумов твърди, че влагата от общата баня, която е в непосредствена близост до килията, прониква в стените и пода и формира мухъл върху една от стените. Допълнителен фактор за повишаване на влагата в килията е необходимостта дрехи да се сушат в нея. Правителството твърди, че килията е долепена до тази част на банята, в която се намират мивките и която не генерира влажност и следователно е невъзможно да се появи мухъл по стените на килията. Според клетвена декларация, изготвена от един от другите затворници в затвора на г-н Толумов през август 2013 г., влажността наистина прониква през стените на банята и поради тази причина през юни 2013 г. затворническите власти запълнили празнините между плочките в банята, но за съжаление със слаб ефект.

42. Пловдивският затвор не разполага с вентилация или система за климатизация. Според г-н Толумов, в резултат на това летните температури в килията му са много високи и няма чист въздух. През зимата отоплението е недостатъчно. Правителството посочва, че прозорецът на килията може да бъде отворен, както и че г-н Толумов има вентилатор. Що се отнася до отоплението, затворът има своя собствена отоплителна инсталация, която обикновено е включена между 6 ч. и 21 ч., а в по-студените дни и през цялото време.

43. Нито една от килиите, в които е бил г-н Толумов, няма тоалетна или течаща вода. Г-н Толумов твърди, че в резултат на това, с изключение на дневните посещения на общите тоалетни, той трябва да използва пластмасова кофа, за да се облекчава. По време на периода, когато е трябвало да дели килията си с друг затворник, е трябвало да прави това в негово присъствие. Липсата на течаща вода не му позволява да си мие ръцете или кофата, след като се облекчи. Правителството твърди, че общата тоалетната и банята в отделението с висока степен на сигурност са достъпни на г-н Толумов четири пъти на ден, а също и когато помоли охраната.

44. Г-н Толумов твърди, че в който и да е ден той може да излиза от килията си веднъж за едночасовата си дневна разходка и още три пъти в продължение на тридесет минути, за да посети тоалетната. Г-н Толумов също твърди, че се е хранил в килията си. Правителството твърди, че всички затворници в отделението с висока степен на сигурност могат да излизат от килиите си веднъж за ежедневната си разходка и в допълнение на това четири пъти на ден за по четиридесет и пет минути всеки - за хранене и посещения на тоалетната. Според клетвена декларация, изготвена от един от другите затворници при г-н

Толумов през август 2013 г., практиката да се позволява на затворниците в отделението с висока степен на сигурност да посещават тоалетната четири пъти на ден вместо три е въведена съвсем наскоро. Според документ, съставен от Правителството, от края на януари 2013 г. г-н Толумов също може да посещава гимнастическия салон в затвора три пъти седмично: между 15 и 16 ч. в понеделник, сряда и събота. Г-н Толумов твърди, че всеки път, когато е извеждан от отделението с висока степен на сигурност в затвора, той е с белезници. Правителството твърди, че той е с белезници само когато се извежда от затвора за конвоиране.

45. Според г-н Толумов, храната в затвора е лошо приготвена, с ниско качество, безвкусна дотолкова, че е негодна за консумация, както и недостатъчна като количество. Според Правителството, количеството и калорийното съдържание на храната са напълно задоволителни. На г-н Толумов са давани вегетариански ястия, поради заболяване, както и пресни плодове и зеленчуци. В подкрепа на твърдението си, Правителството предоставя три произволно избрани дневни менюта. Г-н Толумов оспорва точността на тези менюта и твърди, че никога не са му давани ястията, посочени в тях. Според него "пресни плодове и зеленчуци" се състоят от дневна порция от една глава лук и три моркови.

46. Според г-н Толумов, медицинските грижи в Пловдивския затвор се състоят от рутинно даване на всички затворници на аспирин или аналгин и затворниците трябва да купят сами всички други лекарства. Според Правителството, медицинският център на затвора е обслужван от общопрактикуващ лекар, фелдшер, психиатър и стоматолог. Медицински и стоматологични прегледи се извършват ежеседмично. Г-н Толумов също може да се консултира с външни специалисти и от края на 2010 г. е прегледан девет пъти от кардиолог, хирург, офталмолог, ендокринолог и дерматолог. Всички лекарства, необходими за лечението г-н Толумов, са покрити от НЗОК или бюджета на затвора.

47. Правителството освен това твърди, че г-н Толумов всеки ден може да се вижда със социалния работник в неговото отделение. Той също така може да поиска да се срещне с психолога, началника или заместник-началника на затвора, юриста на затвора или друг член на персонала на затвора. Освен това може да се социализира с други затворници от същата категория по време на ежедневната си разходка и по време на хранене. Той има достъп до кабелна телевизия с петдесет канала, до библиотеката на затвора и до религиозни служби. От своя страна г-н Толумов твърди, че той не може да отиде на религиозни служби, както и че, въпреки изразеното му желание да направи това, не му е дадена каквато и да било възможност да работи или да участва в други смислени дейности. Правителството добави, че към настоящия

момент г-н Толумов е включен в клас по основна компютърна грамотност, който той посещава всеки четвъртък от 15 до 16 ч.

48. Годишните психологически оценки на г-н Толумов за 2008 г., 2009 г., 2011 г. и 2013 г., представени от Правителството, са много сходни. Всички те казват, често с едни и същи езикдуми, че той не е променил мисленето и отношението си (докладът за 2013 г. обаче посочва, че е възможно да се установи положителна тенденция в това отношение), но че не предявява необосновани претенции. Той е в състояние да защити позициите си, но обикновено избягва да бъде въвлечен в конфликти и се отнася към служителите в затворите с уважение. Рискът да нарани себе си или другите е на средно ниво. Той е изразил желание да работи, но не е било възможно да се намери работа за него. Той доброволно е участвал в дейности.

3. Кореспонденцията на г-н Толумов в затвора

49. Г-н Толумов твърди, че всички писма от неговия законен представител пред съда са отваряни и прочитани от администрацията на затвора. Той също така твърди, че трябва да предава всички писма до неговия законен представител на администрацията на затвора, без да запечатва пликовете. Следенето на кореспонденцията му се доказва с буквата "Р", поставен на гърба на всеки плик.

50. В подкрепа на твърденията си, г-н Толумов внася фотокопия на пликовете на три писма, които е изпратил до своя законен представител през януари, февруари и март 2012 г. Те носят нечетливи пощенски марки. На гърба на всеки има печат с надпис "проверено".

II. ОТНОСИМО ВЪТРЕШНО ПРАВО И ПРАКТИКА

A. Доживотен затвор

1. Историческа бележка

51. Наказателният закон от 1896 г., първият цялостен закон на наказателното право след формирането на България като самостоятелна държава през 1878 г., предвижда в чл. 15(1) доживотен затвор, като форма на наказание с лишаване от свобода. Лицата, осъдени на доживотен затвор, е можело да бъдат освободени в случай на "добро поведение", ако са изтърпели най-малко петнадесет години от присъдата си (чл. 20(1) и (3)).

52. Наказателният закон от 1951 г., който заменя Закона от 1896 г. и през 1956 г., е преименуван на Наказателния кодекс, не предвижда доживотен затвор като форма на наказание.

2. Системата за определяне на наказанията в Наказателния кодекс от 1968 г.

53. Чл. 36 от Наказателния кодекс от 1968 г., който заменя Наказателния кодекс от 1956 г., определя целите на наказанието. Неговият чл. 1 предвижда, че наказанието се налага с оглед на (а) поправяне на осъдения и неговото или нейното превъзпитание с цел да спазва закона и добрите нрави; (б) възпиране и възпрепятстване на осъдения да извърши друго престъпление; и (в) предупреждаване и възпиране на другите членове на обществото. Чл. 2 посочва, че наказанието не може да бъде предназначено за причиняване на физическо страдание и унижение на човешкото достойнство.

54. Различните наказания са изброени в чл. 37 от Кодекса, а чл. 38-52 уточняват характеристиките на тези наказания. До 1986 г. възможно най-дългото наказание лишаване от свобода е за период от двадесет години (чл. 39, ал. 2 и 3 от Кодекса, както е формулиран между 1968 г. и 1986 г.). През 1986 г. максимумът е увеличен до тридесет години лишаване от свобода.

55. По силата на чл. 37, ал. 2 и 38 от Кодекса, както е формулиран преди премахването на смъртното наказание през декември 1998 г., съдилищата може да налагат смъртно наказание само за особено тежки умишлени престъпления и само ако са на мнение, че наказателните и възпиращи цели на наказанието не могат да бъдат постигнати чрез по-малка присъда. Съгласно чл. 38, ал. 4 от Кодекса, смъртното наказание не може да бъде изпълнено, докато президентът на републиката не е разгледал възможността за неговата замяна.

56. До 1995 г. най-тежката присъда след смъртното наказание е лишаване от свобода за срок до тридесет години в изключителни случаи (чл. 39, ал. 2 от Кодекса, както е формулиран след 1986 г.). През 1995 г. е въведена нова санкция – доживотен затвор, определена от новодобавения чл. 38а, ал. 1 от Кодекса като "принудително изолиране на осъдения до края на живота му в места за изтърпяване на наказанието лишаване от свобода". Тази присъда може да бъде изменена от съда и да бъде наложено наказание тридесет години лишаване от свобода, след като осъденият вече е изтърпял най-малко двадесет години (чл. 38а, ал. 3 от Кодекса).

57. Последните екзекуции на осъдени на смърт лица са извършени през ноември 1989 г. След период на де факто мораториум върху екзекуциите, на 20 юли 1990 г. Народното събрание налага законов мораториум. За повече информация по този въпрос, както и последвалите дебати относно премахването на смъртното наказание, вижте *Йоргов срещу България* (№ 40653/98, §§ 12-28, 11 март 2004 г.).

58. Смъртното наказание е отменено, считано от 27 декември 1998 г. В същото време е въведено ново наказание: доживотен затвор без замяна. Това наказание заменя смъртното наказание в разпоредбите на

Наказателния кодекс от 1968 г., занимаващи се с конкретни престъпления.

59. Чл. 37, ал. 2 от Кодекса, както е формулиран след изменението, гласи следното:

„За най-тежките престъпления, които заплашват основите на републиката, както и за други особено опасни умишлени престъпления като временна и изключителна мярка се предвижда доживотен затвор без замяна.”

60. Чл. 38 от Кодекса, както е формулиран след изменението, гласи следното:

„1. Наказанието доживотен затвор без замяна ... се налага само ако конкретно извършеното престъпление е изключително тежко и посочените в чл. 36 цели [на наказанието] не могат да бъдат постигнати чрез по-леко наказание.

2. Наказанието доживотен затвор без замяна не може да се наложи на лице, което по време на извършване на престъплението не е навършило двадесет години, а по отношение на военнослужещите, както и във военно време – осемнадесет години. Наказанието доживотен затвор без замяна не може да се наложи и на жена, която се е намирала в състояние на бременност по време на извършване на престъплението или на постановяване на присъдата.“

61. Съответната част от мотивите, която придружава законопроекта за изменение и допълнение на Кодекса, гласи следното:

„Законопроектът предлага да се замени смъртното наказание с ново наказание, доживотен затвор без замяна, което се различава от доживотен затвор. Това наказание ще премахне затворникът от обществото, лишавайки го от възможността да извърши нови престъпления, а наказанието ще има възпиращ ефект върху други потенциални престъпници.“

62. Парламентарните дебати по законопроекта са проведени на 27 ноември 1998 г. (първо четене) и 10 декември 1998 г. (второ четене).

63. В хода на първия от тези дебати, редица депутати се изказват в подкрепа на премахването на смъртното наказание. В същото време депутат заявява, че ще подкрепи това, само ако бъде придружено от въвеждането на доживотен затвор без замяна. Изразени са опасения, че необратимостта на такава присъда може да се компрометира чрез упражняването на президентското право на помилване. Друг депутат посочва, че за обществеността трудно може да се счита, че подкрепя премахването и че обществото трябва да бъде уверено, че тези, които ще избегнат смъртното наказание, ще останат напълно изолирани от него. От своя страна, министърът на правосъдието се ангажира да работи за последващо изменение на законодателството, свързано с изпълнението на наказания, с оглед да се изолират осъдените на доживотен затвор без замяна и по този начин да не им се позволява да извършват престъпления в затвора или да се чувстват комфортно там. Той добавя, че нивото на изолация трябва да се прецени внимателно, така че да не се нарушават човешките права на засегнатите лица.

64. В хода на втория от тези дебати, депутат отбелязва, че би било парадоксално да има два вида доживотна присъда, но че може да го приеме като временно състояние на нещата. Той добавя, че по негово мнение президентската власт за помилване не може да бъде ограничена със закон. Друг депутат заявява, че трябва да се вземат мерки, ако е необходимо чрез ограничаване на обсега на президентското право на помилване, за да се предотврати това тези, които без изменението биха били осъдени на смърт, един ден да бъдат освободени. Друг депутат изразява мнение, че самата формулировка на новите разпоредби на Кодекса ще предотврати упражняването на президентското право на помилване по отношение на лица, изтърпяващи наказание доживотен затвор без замяна.

65. По този начин, от премахването на смъртното наказание, Кодексът е предвидил три вида наказание лишаване от свобода: лишаване от свобода за определен срок до тридесет години, доживотен затвор с възможност за замяна и доживотен затвор без възможност за замяна. Няма престъпление, което се наказва само с доживотен затвор без замяна.

66. С два указа от 25 януари и 6 март 1999 г. вицепрезидентът на републиката замени всички смъртни присъди, които са влезли в сила, но не са били изпълнени, или с доживотен затвор с право на замяна (в един случай), или с доживотен затвор без замяна (в двадесет и един случай).

3. Системата за определяне на наказанията в новия проект за Наказателен кодекс

67. На 31 януари 2014 г. Правителството предложи в Народното събрание проект на Наказателния кодекс, предназначен да замести Наказателния кодекс от 1968 г. Този проект за Кодекс не предвижда наказание доживотен затвор без замяна; той предвижда само доживотен затвор с право на замяна. Съответната част от проекта гласи следното:

Член 47 – Видове наказания

„1. ...

2. За особено опасни умишлени престъпления се предвижда наказание доживотен затвор.”

Член 48 – Доживотен затвор

„1. Доживотният затвор е принудително изолиране на осъдения до края на живота му в места за изтърпяване на наказанието лишаване от свобода.

2. Доживотният затвор се налага, когато извършеното престъпление е особено опасно в сравнение с престъпленията от същия вид и целите на наказанието не могат да бъдат постигнати чрез по-леко наказание

3. Доживотен затвор не се налага на:

(1) Лице, което по време на извършване на престъплението не е навършило 20 години;

(2) Жена, която се е намирала в състояние на бременност по време на извършване на престъплението или на постановяване на присъдата.”

Член 49 – Замяна на доживотния затвор с лишаване от свобода

„1. Неизтърпяната част от наказанието доживотен затвор може да бъде заменена с наказание лишаване от свобода за срок от петнадесет години, ако осъденият е изтърпял не по-малко от петнадесет години и с поведението си е дал доказателства за своето поправяне

2. ...

3. Наказанието лишаване от свобода по ал. 1 се изтърпява отделно от търпяното наказание доживотен затвор.”

68 Мотивите към проекта за Кодекс казва следното по отношение на доживотен затвор (на стр. 8):

“Наказанието доживотен затвор без замяна, ще бъде премахнато, тъй като понастоящем се възприема като твърде нехуманно поради липсата на всякаква надежда за лицата, подложени на него.

От друга страна е предложено да се запази наказанието доживотен затвор с право на замяна. Случаите, в които е вероятно да бъде наложено, са ограничени поради изключителната тежест на това наказание. До него трябва да се прибегва само когато престъплението е особено тежко в сравнение с престъпления от същия вид и целите на наказанието не могат да се постигнат с помощта на по-леко наказание. По хуманитарни причини се предвижда наказанието да не може да бъдат наложено на престъпници, които не са достигнали възраст от двадесет години към момента на престъплението, или на жени, които са се намирали в състояние на бременност по време на извършване на престъплението или на постановяване на присъдата.“

69. Народното събрание все още не е обсъждало проекта.

В. Актове за помилване и изменение на присъда и тяхната приложимост към доживотния затвор без замяна

1. Условно освобождаване

70. Съгласно чл. 70, § 1 от Наказателния кодекс от 1968 г., условно освобождаване е приложимо само за срочни присъди. Престъпниците, осъдени на доживотен затвор с или без възможност за замяна, не подлежат на условно освобождаване.

2. Замяна на присъдата със съдебно решение

71. Наказателно-процесуалният кодекс от 1974 г. и Наказателно-процесуалният кодекс от 2005 г. предвиждат възможността окръжния съд по искане на областния прокурор да замени наказанието

доживотен затвор с лишаване от свобода (чл. 427 и 428 от Кодекса от 1974 г. и чл. 449 и 450 от Кодекса от 2005 г.). Окръжният съд се произнася с мотивирано определение; определението недопускащо замяна може да се обжалва пред по-горни инстанции. Ако предложението на прокурора бъде отхвърлено, в продължение на две години не може да бъде подавано ново искане за замяна. Законодателството не предвижда прокурорът да търси корекция на присъдата на престъпници, осъдени на доживотен затвор без замяна.

3. Президентско помилване

(а) Правна рамка

(i) Конституционни и законови разпоредби

72. По силата на чл. 98, точка 11 от Конституцията от 1991 г., която влезе в сила на 13 юли 1991 г., правото на помилване е прерогатив на президента на републиката.

73. По това време чл. 74 от Наказателния кодекс от 1968 г., който обяснява обхвата на това президентско право, гласи следното:

„Президентът може да използва своето право на помилване, за да опрости изцяло или отчасти наложеното наказание, а в случай на смъртно наказание – да опрости или замени присъдата.”

74. Считано от 13 октомври 2006 г., чл. 74 от Кодекса се изменя, за да предвиди това, че правомощията на президента по отношение на смъртното наказание се прилагат и по отношение на присъдите доживотен затвор с или без замяна.

75. Това е право на преценка, което президентът от 1991 г. традиционно делегира на вицепрезидента на републиката, както е възможно по силата на чл. 104 от Конституцията от 1991 г. Упражняването му не подлежи на преразглеждане от страна на обикновените съдилища (вижте опр. № 2429 от 20 февруари 2012 г. по адм. д. № 817/2012 г., ВАС, III о.).

(ii) Решение № 6 от 2012 г. на Конституционния съд

76. В своето решение № 6 от 11 април 2012 г. (реш. № 6 от 11 април 2012 г. к. д. № 3/2012 г., обн., ДВ, бр. 15 от 2012 г.), взето по силата на жалба на шестдесет и един депутати, Конституционният съд дава задължително тълкуване на чл. 98, точка 11 от Конституцията от 1991 г. (вижте параграф 72 по-горе), и обявява за противоконституционно поради липса на компетентност и в нарушение на принципа на разделение на властите решение на Народното събрание от 15 февруари 2012 г. за създаване на временна комисия с мандат да проведе разследване наред с другото на начина, по който бившият президент и вицепрезидент са упражнявали правото на помилване по

време на своите два мандата между 22 януари 2002 г. и 22 януари 2012 г. (вижте параграф 89 по-долу). Съдът обяснява, че президентското право на помилване по тази разпоредба е съвременен еквивалент на кралския прерогатив на милост и се основава на принципа на хуманността. Поради тази причина то не може да бъде обвързано с конкретни основания, а е трябвало да бъде упражнено от президента – или чрез делегиране от вицепрезидента – въз основа на конкретните обстоятелства на всеки отделен случай. То може да бъде упражнено от момента, когато присъдата е станала окончателна, и може да се състои, изцяло или частично, в замяна на присъдата или смяната ѝ с по-лека такава. То не се намесва в независимостта на съдебната власт, защото не води до освобождаване на едно лице от наказателна отговорност, а само до освобождаване на лицето от изтърпяване на наказанието, наложено от наказателните съдилища. Допустимо е да се определи начина на упражняване на това право по закон, но не е допустимо за Народното събрание да определя или очертава основанията, на които може да бъде упражнено, или да се стреми да оказва влияние върху причините за неговото упражняване. Нито е допустимо да се ограничат видовете наказания, по отношение на които може да се упражнява правото, или да се изключи даден клас на осъдени от неговия обхват.

77. Правото на помилване, което е по някакъв начин изключение от принципа за равенство пред закона, се основава на необходимостта да се приведат в действие по-високи конституционни ценности, които не могат да бъдат защитени чрез абстрактни нормативни правила. Следователно в Конституцията е заложено, че това право трябва да се упражнява по произволен начин и е обект на задължението за привеждане в действие на конституционните ценности и принципи. От това следва, че Конституцията изисква при упражняване на това право, президентът да вземе предвид безпристрастието, човечността, състраданието, милостта, както и здравето и семейното положение на осъдения. В случаите, в които неговото упражняване засяга не цялата присъда, а само част от нея, е много важно да се вземат предвид всички положителни промени в личността на осъдения. Президентът не е длъжен да се мотивира: доколкото е недопустимо за законодателя да ограничава по какъвто и да било начин неговото или нейното право на помилване, също толкова недопустимо е да се изисква от него или нея да се мотивира. В действителност, ако са дадени причини за укази за помилване, те могат да задължат президента или вицепрезидента да удовлетвори бъдещи искания за помилване, ако те се отнасят до идентични обстоятелства, и да повлияят на осъдените да вярват, че са имали право на помилване, тъй като отговарят на условията, посочени в предишни укази за помилване.

78. В същото време президентът е задължен да зачита правото на всеки на равенство пред закона. Ето защо е необходимо да има

действащи общи гаранции, че президентът ще третира всички искания за помилване по един и същи начин и ще прилага еднакви критерии към всички тях. Естествено, тези критерии не може да бъдат наложени на президента от законодателя, защото това би било в противоречие с принципа за разделение на властите. Въпреки това, президентът може да определи начина, по който той или тя ще упражнява правото на помилване и общите критерии, които биха го или я води в това отношение. Подобно политическо изявление ще направи практическото упражняване на това право прозрачно и стабилно. По този начин е възможно за президента и вицепрезидента да оповестят в самото начало на мандата си критериите, които те ще съблюдават по отношение на искания за помилване.

79. Президентът може по всяко време – или в началото на мандата, или по-късно – да делегира правото на помилване на вицепрезидента, който може да го упражни по същия начин, както и президента. Делегирането може да бъде оттеглено по всяко време и не пречи на президента на свой ред да упражнява делегираните правомощия. В случай на преизбиране на президента и вицепрезидента за втори мандат, делегирането от първия мандат се запазва и не трябва да се подновява.

80. Президентски укази за помилване не трябва да бъдат преподписвани от министър от Правителството. Те влизат в сила, когато бъдат подписани, и не може да бъдат преразглеждани от който и да било друг орган. И няма как те да се оттеглят или променят от президента, след като са влезли в сила. В този смисъл помилване, което е дадено, е неотменимо, и от лицето, което се ползва от него, не може да бъде върнато за изтърпяване на тази своя присъда въз основа на последващо негово/нейно поведение. Помилването, независимо дали то е пълно или частично, не може да бъде и под условие.

81. Няма конституционното изискване указите за помилване да бъдат публикувани в Държавен вестник. Решението дали тези укази да бъдат оповестявани публично се крепи на деликатния баланс, който трябва да се постигне между личния живот, личните данни и достойнството на лицето, което се ползва от акт на помилване, и правото на гражданите да бъдат информирани за начина, по който властите разглеждат въпроси от обществен интерес. Практиката в хода на предишните двадесет години е да не се публикуват указите, освен ако съответното лице е съгласно с тяхното публикуване. Въпреки това, не е имало пречка да се изисква те да бъдат публикувани. Това е точка, която трябва да се реши от законодателя.

82. Указите за помилване, както и всички други укази на президента и вицепрезидента, не са административни актове и не могат да бъдат приравнени към такава. Поради това те не са предмет на съдебен контрол и могат да бъдат обжалвани по силата на чл. 149, § 1(2) от

Конституцията само относно тяхната конституционносъобразност, пред Конституционния съд,, от който и да е от органите или лицата, които имат право да инициират производство пред този съд по силата на чл. 150 от Конституцията: една пета от двеста и четиридесетте депутати, президента, Министерския съвет, Върховния касационен съд, Върховния административен съд или главния прокурор.

83. При частично особено мнение трима конституционни съдии заявяват наред с другото, че не е недопустимо от президента да се изисква по закон да мотивира своите укази за помилване. В действителност, тези мотиви биха показвали, че указите не са произволни и значително ще улеснят тяхното разглеждане от Конституционния съд.

(б) Изпълнение на помилванто в периода 2002-12 г.

84. Предишният президент и вицепрезидент заемат поста в продължение на два мандата, първият от 22 януари 2002 г. до 22 януари 2007, а вторият от 22 януари 2007 г. до 22 януари 2012.

85. За периода от 1 януари 2002 г. до 31 декември 2009 г. вицепрезидентът получава 6967 молби за помилване. 477 от тях са били удовлетворени.

86. На практика, комисия от длъжностни лица от администрацията на президента разглежда молбите за помилване и прави предложения до вицепрезидента. При формиране на становището си във всеки отделен случай, комисията взема под внимание позицията на юридическите съветници на президента за наказателната политика и се позовава на информация за осъдения, предоставена от администрацията на затвора. Преди да вземе решение, вицепрезидентът може също така да интервюира затворника.

87. Според доклад от 15 септември 2009 г. на главния директор на ГДИН, около сто молби за помилване на затворници, излежаващи доживотна присъда без замяна, са подадени до вицепрезидентите, но нито една от тях не е била удовлетворена. Според ръководителя на екипа на вицепрезидента, между 21 януари 2002 г. и 7 септември 2009 консултативният съвет е получил двадесет и девет молби за помилване от шестнадесет лица, осъдени на доживотен затвор без замяна; нито една от тях не е била удовлетворена. Той също така обяснява, че вицепрезидентът не е длъжен да мотивира своя отказ, но че въпросните затворници могат да подновят молбите си за помилване без ограничения. В доклад, публикуван през април 2010 г., Българският хелзински комитет също така споменава тази информацията и добавя, че неговото изследване е показало, че дори преди януари 2002 г., нито едно лице, изтърпяващо доживотна присъда без замяна, не се е възползвало от президентско помилване (вижте параграф 164 по-долу).

88. Жалбоподателите представят четири писма от 27 юни 2006 г., 29 ноември 2007 г. и 17 февруари 2011 г., в които президентската администрация е уведомила двама осъдени на доживотен затвор при сходни условия, че техните „молби за помилване [са били] надлежно разгледани и отхвърлени“. Писмата не съдържат никакви допълнителни подробности.

(в) Решение на Народното събрание от 15 февруари 2012 г. за създаване на специален комитет по въпроси наред с другото за упражняването на президентското право на помилване между 22 януари 2002 г. и 22 януари 2012 г.

89. На 15 февруари 2012 г., Народното събрание решава да създаде временна комисия със задача да разследва, наред с другото, начина, по който бившите президент и вицепрезидент са упражнявали правото на помилване по време на своите два мандата между 22 януари 2002 г. и 22 януари 2012 г. (вижте параграф 84 по-горе). Малко след това, на 11 април 2012 г., Конституционният съд обяви решението за противоконституционно, поради липса на компетентност и в нарушение на принципа за разделение на властите (вижте параграф 76 по-горе). В отговор на това на 16 май 2012 г. Народното събрание решава да създаде временна комисия със задача да разследва, наред с другото, как служители от различни изпълнителни служби са изпълнили своите задължения във връзка с този въпрос. В доклада си, публикуван на 1 ноември 2012 г., комисията наблюдава, наред с другото, че бившият вицепрезидент, на когото президентът е делегирал правото на помилване, е бил съветван от специална комисия. Практиката на тази комисия е да получи от съответния началник, лекар и психолог на затвора информация, включително психологически оценки, за затворниците, които са подали молба за помилване (във връзка с това, вижте също параграфи 85-88 по-горе). Невъзможно е обаче да се каже дали цялата информация в личните досиета на затворниците е напълно отразени в данните, предоставени за тази комисия. Важно е също да се отбележи, че президентската администрация, която е встъпила в длъжност през януари 2012 г., значително увеличава нивото на прозрачност на системата за помилване (във връзка с това, вижте също параграфи 90-**Error! Reference source not found.** по-долу). Комисията допълва, че няма законови критерии за оценка за поведението или психологическия профил на осъденото лице, което е подало молба за президентско помилване. В резултат на това, предоставянето на информация относно тези въпроси е напълно в рамките на преценката на компетентните длъжностни лица. Ето защо е необходимо да се създаде законодателство по този въпрос, както и да се въведе задължително изискване за публикуване на президентските укази за помилване.

Практиката на действащата президентска администрация да публикува доклади по този въпрос е напълно подходяща, но не може да задължи бъдещите президентски администрации.

(г) Изпълнение на помилванто в периода 2012-13 г.

(i) Вътрешни процедурни правила

90. В два указа от 23 януари 2012 г. новоизбраният президент, който встъпва в длъжност предишния ден - на 22 януари 2012 г., решава, както предшествениците си, да делегира правото на помилване на вицепрезидента. Той също така създава Комисия по помилването, която да консултира вицепрезидента при упражняване на това право, и определя процедурни правила, регулиращи работата на Комисията.

91. Чл. 1(3) от така одобрения правилник предвижда, че в своята работа Комисията трябва да вземе предвид, съответната съдебна практика на международни съдилища и други органи по тълкуването и прилагането на международните документи за правата на човека, които са в сила по отношение на България. Комисията прави обсъждания два пъти на месец (чл. 5(2)). Всяка молба за помилване се разпределя към един член на Комисията, който трябва да я докладва (чл. 4(1)(1)) в рамките на две седмици (чл. 6). Решенията се вземат с мнозинство, като председателят има решаващ глас в случай на равен брой гласове (чл. 5(4)). Председателят уведомява вицепрезидента за препоръките на Комисията (чл. 4(1)(5)). Затворниците, поискали помилване, трябва да бъдат информирани писмено за решението на вицепрезидента, и на всеки три месеца Комисията трябва да публикува доклад за своите дейности.

(ii) Работа на Комисията по помилването през 2012 г.

92. На практика, през 2012 г. Комисията по помилването публикува изчерпателни месечни доклади.

93. На 24 януари 2013 г. Комисията публикува своя първи годишен доклад, който е одобрен от вицепрезидента. Това е изчерпателен документ, който съдържа информация за дейността на Комисията през 2012 г., аналитична информация за вида основание, на което са базирани отправените през годината молби за помилване, статистически данни, подхода на Комисията при разглеждане на молби за помилване, видовете решения, предложени от Комисията (неразглеждане на молба, отказ или пълно или частично помилване) и заключенията и препоръките на Комисията.

94. Според доклада, през 2012 г. 840 души са подали 988 молби за президентско помилване. Шестдесет и пет от тези лица са подали повече от една молба. По-голямата част от молбите (98%), подадени от затворници (за разлика от техни близки), се позовават на една или

комбинация от следните причини: 34% са свързани с отношението на осъдените към техните престъпления, като някои затворници изразяват съжаление, а други се стремят да оправдаят своите действия или оспорят правилността на своите присъди; 18% са свързани с поправяне на осъдените след тяхното лишаване от свобода; 48% са по хуманитарни причини (семејни трудности, нужда да се грижат за деца или възрастни роднини, нужда да се предостави финансова помощ на членове на семейството, нужда да се съберат с членове на семейството, лошо здравословно състояние, старост); и 7% са се опитали да обрисуват затворниците като жертви на затвора, съдилищата или на системата, като някои молби се позовават на лошите ефекти на лишаването от свобода или невъзможността за личностно развитие в затвора. Останалите 2% от молбите не са цитирали конкретни основания. Само четири молби са били подадени не лично от засегнатото лице, а от законен представител.

95. През 2012 г. Комисията е провела тридесет и три кръга на обсъждания, от три до пет всеки месец.

96. Практиката на Комисията е основана на идеята, че помилването е допълнително средство за намаление на присъдата и е приложимо само в ситуации, в които от една страна няма друг начин да облекчат наказателните репресии, а от друга по-нататъшното изпълнение на присъдата е морално неоправдано и в разрез с духа на закона – когато поради обстоятелства, съществуващи след осъждането, положението на осъдения е станало необичайно и продължаващото изпълнение на присъдата не води до очакваните полезни ефекти, а е станало ненужна репресия, действаща срещу хуманните цели на наказателната политика.

97. При разглеждането на всяка молба за помилване, Комисията взема предвид съвкупността от обстоятелства на затворника: съществуването на престъпен модел на поведение и неговите характеристики; тежестта на престъплението; особеностите на престъпната среда; скритите мотиви на престъплението; поведението след престъплението; криминалното досие, включително ефективността на предишни наказателни санкции; жертвите; времето, изминало от извършването на деянието, долизане в сила на присъдата; прекъсвания на изтърпяване на наказанието; частта от наказанието, която е вече изтърпяна, и начина, по който то е било изтърпяно; перспективата на затворника за личностното развитие, включително риска от повторно извършване на престъпление; успехът на поправителния процес; степента, до която са били постигнати целите на наказанието; наличието на лица или институции, които биха могли отново да социализират затворника; здравословното състояние на затворника и неговите ефекти върху изтърпяването на наказанието; семейното положение на затворника и неговия ефект върху неговите

или нейните правни или морални задължения (здравословно състояние и възраст на членовете на семейството на затворника или наличието на каквито и да било бременности, малки деца или безработни членове на семейството); каквито и да било промени в закона след осъждането за премахване или намаляване на наказателната отговорност за деянията, извършени от затворника; и наличието на други средства за облекчаване на наказателната репресия.

98. Комисията е предложила на вицепрезидента помилването на трима затворници.

99. Един от тях е петдесет и осем годишен човек, осъден на смърт през 1990 г. за убийство, причиняване на тежка телесна повреда и изнасилване, чиято смъртна присъда е заменена с доживотен затвор без замяна през 1999 г. след премахване на смъртното наказание в България (вижте параграф 58 по-горе). През 2012 г. той е поискал присъдата му да бъде заменена с доживотен затвор с право на замяна, позовавайки се на покаяние и добро поведение и безчовечността на присъдата му. Комисията е отбелязала, че този човек вече е прекарал в затвора двадесет и две години, осемнадесет от които в изолация при "специалния режим", приложим за осъдените на доживотен затвор (вижте параграфи 115, 116, 118 и 121 по-долу). Комисията изследва неговия случай в продължение на шест месеца и открива специална обстоятелство – устойчиви положителни промени в неговата личност, което прави недопустимо за него да продължи да изтърпява присъда от доживотен затвор без замяна. Това развитие е било недвусмислено установено въз основа на наличните документи, докладите на експертите, които са работили със затворника през цялото му лишаване от свобода, доклад от специална психологическа експертиза, получен от Комисията, както и базирана на различни методи за оценка на риска от повторно извършване на престъпление от негова страна. Всичко това показва, че този затворник е много по-различен от други осъдени на доживотен затвор и други затворници, изтърпяващи продължителни срокове на лишаване от свобода. Неговите престъпни наклонности са отстъпили място за състрадание към другите затворници и преразглеждане на престъпленията му. Профилът на затворника показва успешен поправителен процес, който е рядкост дори и за лица, осъдени за подобни престъпления на лишаване от свобода за много по-кратък срок от времето, което той вече е изтърпял. Тези фактори го поставят извън обхвата на прилагане на чл. 38, § 1 от Наказателния кодекс от 1968 г. (вижте параграф 60 по-горе).

100. Комисията е достигнала до извода, че замяната на присъдата на затворника с доживотен затвор с право на замяна ще послужи за целите на наказанието и не би намалила моралното осъждане на действията му. Замяната не би била равносилна на опрощаване на престъпното му минало, а представлява признание за усилията му да се

дистанцира от това минало. Тя също така ще покаже на всички други лица, осъдени на доживотен затвор без замяна, че те могат да подобрят положението си, защото техните усилия ще бъдат признати от обществото, което продължава да ги разглежда като свои членове. На последно място, замяната на доживотен затвор без замяна с доживотен затвор с право на замяна не води до риск от повторно извършване на престъпление.

101. Комисията е предложила на вицепрезидента да замени присъдата на затворника на 20 декември 2012 г. и вицепрезидентът се е съгласил с предложението и е направил това с указ от 21 януари 2013 г.

102. На 11 февруари 2013 г. национален ежедневник, 24 часа, публикува статия за този затворник. В статията се казва наред с другото, че човекът, който е подпомогнал неговото поправяне, е вече пенсиониран затворнически служител, който е работил с него в продължение на около петнадесет години. Следователно затворникът е убеден, че всеки би могъл да се промени, ако той или тя срещне с правилните хора, и по тази причина е помагал на други затворници.

(iii) Работа на Комисията по помилването през 2013г.

93. През 2013 г. Комисията по помилването продължава да публикува месечни доклади, статистически данни и подробна информация относно причините, залегнали в основата на предложенията за помилване, направени на вицепрезидента. Според информация на интернет страницата на Комисията, през 2013 г. 419 лица са подали 475 молби за помилване, а Комисията е предложила на вицепрезидента да помилва трима затворници. Тя е получила шест молби от лица, изтърпяващи присъда от доживотен затвор без замяна. В своя доклад за периода юли-август 2013 г. Комисията заявява, че е разгледала две от тези молби и препоръчва те да бъдат отхвърлени, тъй като засегнатите лица не са показали достатъчен напредък към поправяне.

94. Годишният доклад на Комисията за 2013 г. е публикуван през февруари 2014 г. Подобно на доклада на Комисията за 2012 г., той е изчерпателен документ, който съдържа информация за дейността на Комисията през 2013 г., аналитична информация за основанията, на които са базирани отправените през годината молби за помилване, статистически данни, подхода на Комисията при разглеждане на молби за помилване, видовете решения, предложени от Комисията (неразглеждане на молба, отказ или пълно или частично помилване) и заключенията и препоръките на Комисията.

95. Според доклада, през 2013 г. Комисията е разгледала 587 молби за помилване (приблизително четиридесет и пет на месец), подадени от 420 души. Всички с изключение на двадесет и три от тях са се

отнасяли до затворници. 387 затворници са подали молбите лично, в трийсет и четири случая молбите са били подадени от роднини, а в единадесет случая от законни представители. 31% от исканията се позовават на твърдения за изкупление на осъдения; 33% на твърдяната прекомерна суровост на наказанието, твърдяната липса на признание, че осъденият се е поправил и твърдяната липса на възможност за личностно развитие в затвора; 68% по хуманитарни причини (старост, болест, нужда да се грижи за болни роднини, нищета, нужда да осигури помощ на членове на семейството); 4% на заявено превъзпитание, работа в затвора, твърдяното добро поведение, както и факта, че е изтърпяно повече от половината от наказанието; 16% на твърдяната прекомерност на наказанието, на твърдяната прекомерна продължителност на наказателното производство, твърдяната неточността на присъдата, и др.; и 8% на твърдяната действителна невинност.

96. През 2013 г. Комисията е провела тридесет и два кръга на обсъждания.

97. През 2013 г. Комисията напълно спазва предишната си практика и взема предвид съвсем същите фактори (вижте параграф **Error! Reference source not found.** по-горе) при разглеждането на молби за помилване. Тя предлага на вицепрезидента за помилване девет затворници; до 21 януари 2014 г. вицепрезидентът е приел седем от предложенията и е отхвърлил едно. В доклада е посочено резюме на мотивите за всяко от предложенията.

В. Общи принципи във връзка с условията на лишаване от свобода

98. Чл. 31, § 5 от Конституцията от 1991 г. предвижда, че затворниците трябва да се държат при условия, които им позволяват да упражнят тези от основните си права, които не са ограничени от действието на присъдата.

99. Чл. 8(2)(1) от Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г., както е формулиран след юни 2002 г., предвижда, че превъзпитанието на затворниците се осъществява наред с другото като се гарантира, че те са били държани в условия, които защитават тяхното физическо и психическо здраве и тяхното човешко достойнство.

100. Чл. 3(1) от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г., който заменя Закона от 1969 г. на 1 юни 2009 г., предвижда, че затворниците не могат да бъдат подложени на изтезания или на жестоко или нечовешко отношение. Чл. 3(2) определя, че изтезания и нечовешко и унижително отношение означават: (а) всяко умишлено действие или бездействие, което причинява силна физическа болка или страдание, освен регламентирани в този закон

случаи на употреба на сила, помощни средства или оръжие; (б) умишлено поставяне в неблагоприятни условия за изтърпяване на наказанието, изразяващи се в лишаване от достатъчна жилищна площ, храна, облекло, отопление, осветление, проветряване, медицинско обслужване, условия за двигателна активност, продължителна изолация без възможности за човешко общуване и други виновно извършени действия или бездействия, които могат да причинят увреждане на здравето; (в) унизително отношение, което уронва човешкото достойнство на осъдения, принуждава го да върши или да приеме действия против волята си, поражда чувство на страх, незащитеност или малоценност. Чл. 3(3) предвижда, че такива действия или бездействия включват такива, извършени от длъжностно лице или от всяко друго лице по искане или със съучастие, явно или мълчаливо, на длъжностно лице.

101. Чл. 40(2)(1) предвижда, че превъзпитанието на лишените от свобода се осъществява наред с другото като се гарантира, че те са настанени в условия, които гарантират тяхното физическо и психическо здраве и тяхното човешко достойнство.

102. Чл. 90(6) ((5) преди 1 януари 2013 г.) предвижда, че затворниците не могат да бъдат подвеждани под дисциплинарна отговорност за подаване на жалби и оплаквания.

Г. Оценка на риска на затворници

103. Чл. 47(1) от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. предвижда, че новопостъпилите затворници трябва да бъдат поставени в приемно отделение, където те трябва да останат за определен период от време, вариращ между две седмици и един месец. В рамките на два дни от пристигането на затворника в това отделение, администрацията на затвора трябва да му/й състави лично досие (чл. 54(1) от Закона и Наредба № 31(1) от Правилника за прилагане на закона, издаден на 2 февруари 2010 г.). Чл. 55(2) от Закона предвижда, че преди затворника да напусне това отделение, социален работник, лекар и психолог на затвора трябва да изготви оценка на неговата или нейната личност, здравословно състояние и капацитет за работа и да даде препоръки за групова или индивидуална работа със затворника. Считано от 1 януари 2013 г., същия този член е изменен, за да предвиди оценката да обхваща и риска от повторно извършване на престъпление или вреди. В същото време се добавя нова алинея 3 към чл. 55, предвиждаща лишените от свобода, изтърпяващи наказание доживотен затвор с или без замяна или повече от десет години лишаване от свобода, или затворници, чиято оценка на риска е "много висока" или "висока", във всички случаи да бъдат подложени на психологическа оценка. За други

затворници такава оценка може да се извърши по искане на инспектор по социалните дейности и възпитателната работа.

Д. Режимът на доживотен затвор

1. При изпълнение на Закона за наказанията от 1969 г.

104. До 1 юни 2009 г. режимът на осъдените на доживотен затвор се управлява от чл. 127а-127е на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г., добавен през 1995 г., когато доживотен затвор е въведен като форма на наказание (вижте параграф 56 по-горе), както и от правила за прилагането на този закон, издадени през 1990 г. и изменяни няколко пъти след това. След неговото изменение от юни 2002 г., Законът изрично предвижда че лицата, осъдени на доживотен затвор без замяна, да бъдат поставени под същия режим на лишаване от свобода като тези, изтърпяващо доживотна присъда с право на замяна.

105. Чл. 127б(1) предвижда, че при налагането на присъда доживотен затвор, съдът трябва да нареди настаняването на затворника под най-строг режим, така наречения "специален режим". Други налични режими в затвора, приложими за затворнически присъди с определен срок, са "лек", "общ", "строг" и "усилено строг" режим (чл. 43 (1)); за разлика от случаите на доживотен затвор, постановяващият присъдата съд има известна свобода на преценка при определяне кой от тях да бъде наложен (чл. 51). Затворници с присъди доживотен затвор, независимо дали с или без замяна, и поставени под "специален режим", се настаняват в заключени единични килии и се подлагат на повишена сигурност и наблюдение (чл. 56(1), 167в и 167г(1)). От своя страна "усилено строгият режим" включва това затворниците, поставени под него, да бъдат настанени в заключени килии през нощта и не им се позволява да извършват каквито и да било дейности по поддръжка в затвора или каквато и да било работа на външни обекти (чл. 55(1) и (4)). Затворници, поставени под "усилено строг режим", може със заповед на началника на затвора да бъдат постоянно държани в заключени килии, ако вследствие на тежестта на тяхното престъпление или продължителността на присъдата им те могат да се разглеждат като опасни, или ако те явно и системно не спазват вътрешния ред или оказват негативно влияние върху другите затворници (чл. 56(1)).

106. Съгласно чл. 127б(2) и чл. 167г(2), след пет години лишаване от свобода при изпълнение на присъда доживотен затвор, затворниците могат да бъдат поставени под по-лек режим, ако са били с добро поведение. Времето, прекарано по-рано в предварително задържане под стража, не се зачита в този период (чл. 167(2)). Решението за поставяне на осъден на доживотен затвор при по-лек режим трябва да

бъде взето от специална комисия, включваща служители в затворите и различни други длъжностни лица (чл. 17(1) и (5)(1)); за разлика от това, решението да се постави затворник при по-тежък режим трябва да бъде взето от районния съд въз основа на предложение от тази комисия (чл. 17(5)(2)). Всички предложения в това отношение трябва да се основават на оценка на риска, която затворникът представлява за себе си, другите затворници и служителите в затвора (чл. 17а). Съгласно чл. 58, решенията на Комисията могат да бъдат отменени от министъра на правосъдието. След като бъде поставен под "строг режим", осъден на доживотен затвор може, по решение на същата комисия, ако счете, че не представляват риск за себе си, другите затворници или служителите в затвора, да се помещава заедно с останалите затворници (чл. 127б (4), добавен през юни 2002 г.).

2. По Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г.

107. През юни 2009 г. и февруари 2010 г. Законът от 1969 г. и правилникът за неговото прилагане са заменени съответно от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. и правилника за прилагането му, издаден на 2 февруари 2010 г.

108. Чл. 61 (1) от Закона от 2009 г. предвижда, че когато лице бъде осъдено на доживотен затвор с или без замяна, съдът трябва да постанови той или тя да бъде поставен под "специален режим" (трите режима, приложими в затворите, са "специален режим", "строг режим" и "общ режим" – чл. 65(2)). По чл. 71(2), лица, поставени под "специален режим", трябва да се настаняват в постоянно заключени килии и при засилен контрол. Чл. 71(3), който е добавен през декември 2012 г. и влиза в сила на 1 януари 2013 г., предвижда, че лицата, осъдени на доживотен затвор с или без замяна и поставени под "строг режим", също се настаняват в постоянно заключени килии и под засилен надзор, освен ако е възможно, като се вземат предвид изискванията на чл. 198(2) (вижте параграф 111 по-долу), да бъдат настанени с останалите лишени от свобода. Според мотивите за това изменение, новата разпоредба е била необходима, за да даде отговор на съдебните искове, заведени от осъдени на доживотен затвор за това, че са държани непрекъснато под ключ, въпреки че техният режим е променен от "специален" на "строг" (вижте параграфи 120-124 по-долу).

109. Чл. 197-199 се занимават конкретно с осъдените на доживотен затвор с или без замяна.

110. Чл. 197(1) предвижда, че тези две присъди трябва да бъдат изтърпени в специално създадени затвори или, при липса на такива затвори, в обособени отделения на други затвори. Чл. 197(2) предвижда, че при липсата на специални разпоредби, приложими за

осъдените на доживотен затвор, разпоредбите, уреждащи други наказания с лишаване от свобода се прилагат също за тях.

111. Чл. 198(1) предвижда, че осъден на доживотен затвор може да се постави под по-лек режим, ако той или тя е имал добро поведение и е изтърпял не по-малко от пет години от своята присъда. Чл. 198(2) предвижда, че осъденият на доживотен затвор може да бъде настаняван с останалите лишени от свобода и да участват съвместно в трудови, възпитателни, образователни, спортни и други дейности с решение на комисията по изпълнение на наказанията въз основа на оценка за тяхната личност, ако вече са поставени под "строг режим". Тази комисия се състои от началника на затвора, член на наблюдаващата комисия, заместник-началника на затвора, който отговаря за сигурността, ръководителят на социалния и възпитателен отдел на затвора и психолога на затвора (чл. 73(1)). Тя заседава най-малко два пъти месечно (чл. 55(1)).

112. Чл. 199(1) предвижда, че осъдените на доживотен затвор не могат да бъдат поставени под "общ режим" или да им бъдат определяни награди, които не могат да се използват в затвора. Чл. 199(2) предвижда, че лица, които са осъдени на доживотен затвор с право на замяна и чиято присъда е заменена от съда с наказание с определен срок на лишаване от свобода (вижте параграф 71 по-горе), могат да бъдат преместени в затворнически общежития от открит тип, където те могат да бъдат поставени под "общ режим" или "лек режим" (което е достъпно само в затворнически общежития от открит тип – чл. 65(3)).

113. Режимът на осъдените на доживотен затвор в допълнение се урежда с чл. 213-220 от Правилника за прилагане на Закона от 2009 г. Разпоредбите по отношение на доживотен затвор без замяна са същите като за доживотен затвор с право на замяна (чл. 220).

114. Чл. 213 предвижда, че осъдените на доживотен затвор трябва да се настаняват в отделни затвори или в отделения на другите затвори в обособени зони с повишена сигурност. Той също предвижда, че те се държат в постоянно заключени килии при засилен надзор и могат да участват в колективни мероприятия само с осъдени от същата категория.

115. Чл. 214 предвижда, че осъдените на доживотен затвор трябва да се държат в изолация от останалите лишени от свобода и при конвоиране, лечение, свиждане, престой на открито и други случаи на напускане на килиите.

116. Чл. 216(1) предвижда, че осъдените на доживотен затвор могат да работят в своите килии или в специално оборудвани работни места, ако такива са налични. От друга страна, чл. 71(1) предвижда по отношение на други затворници, че те могат да работят в района на съответния затвор или общежитие, а в изключителни случаи и на

охраняеми външни обекти. Трябва да се съхраняват записи на работните дни на осъдените на доживотен затвор (чл. 216(2)). Въпреки това, в съответствие с чл. 38а, § 4 от Наказателния кодекс от 1968 г. в сила от 1995 г., работата, извършена от осъден на доживотен затвор, не генерира заслуги за предсрочно освобождаване; това е в ярък контраст с позицията по отношение на лишените от свобода с определен срок на лишаване от свобода, за които два дни работа се считат за три дни лишаване от свобода за целите на предсрочно освобождаване (чл. 41, § 3 от същия Кодекс).

117. Чл. 217, който повтаря чл. 198(2) от Закона (вижте параграф 121 по-горе), предвижда, че осъдените на доживотен затвор могат да бъдат настанявани с останалите лишени от свобода и да участват съвместно в трудови, възпитателни, образователни, спортни и други дейности с решение на комисията по изпълнение на наказанията въз основа на оценка за тяхната личност, ако вече са поставени под "строг режим".

118. Чл. 218, който повтаря чл. 198(1) от Закона (вижте параграф 121 по-горе), предвижда, че осъден на доживотен затвор може да бъде поставен в по-лек режим, ако той или тя е имал добро поведение и е изтърпял не по-малко от пет години от своята присъда (периодите на досъдебно задържане по стража не се зачитат).

119. Чл. 219, който повтаря чл. 197(1) от Закона (вижте параграф 120 по-горе), предвижда, че за срок от пет години, след като присъдата им е станала окончателна, осъдените на доживотен затвор могат да бъдат настанени в обособени отделения на съществуващите затвори или в специално построени затвори, определени от министъра на правосъдието. По време на този период, специален екип е отговорен за затворника (чл. 219(2)). След изтичане на периода и след цялостна оценка на затворника, той или тя може да бъде настанен в друг затвор и при различни условия (чл. 219(3)).

3. Правното оспорване на Правилника за прилагане на Закона от 2009 г.

120. През 2010 г. двама осъдени на доживотен затвор предявяват иск срещу чл. 213, 214 и 219 от Правилника за прилагане на Закона от 2009 г. Те твърдят, че те противоречат на разпоредбите на закона.

121. С решение от 28 март 2011 г. (реш. № 4373 от 28 март 2011 г. по адм. д. № 10758/2010 г., ВАС, I о.), тричленен състав на Върховния административен съд потвърждава оспорването. Той установява, че министърът на правосъдието не е успял да спази правилната процедура за издаване на Правилника. По-специално, той не е публикувал проект на Правилника на интернет страницата на министерството с цел предоставянето му на разположение на обществеността и получаването на коментари, както се изисква по чл. 26(2) от Закона за

нормативните актове от 1973 г. Това е сериозен пропуск. Съставът освен това установи, че чл. 213, доколкото той изисква осъдените на доживотен затвор да бъдат постоянно заключени, противоречи на чл. 197(1) от Закона от 2009 г. (вижте параграфи 110 и 114 по-горе), тъй като той предвижда изискване, което не произтича от текста на закона, а това е недопустимо за правилник за прилагане; такъв правилник може само да конкретизира начина на прилагане на изискванията, произтичащи от текста на закона. Чл. 213 също така не може да се разглежда като базиран на който и да било друг член от Закона от 2009 г. Останалата част от чл. 213, както и чл. 214 и 219 (вижте параграфи 114, 115 и 119 по-горе), не противоречат на разпоредбите на Закона от 2009 г.

122. При обжалване от страна на министъра, с окончателно решение от 14 септември 2011 г. (реш. № 11411 от 14 септември 2011 г. по адм. д. № 6341/2011 г., ВАС, петчл. с-в), петчленен състав на Върховния административен съд отменя решението на тричленния състав. Той постановява, че непубликуването на проекта на Правилника на интернет страницата на министерството не представлява съществено нарушение на процесуални правила. Той добавя, че чл. 213 не е в противоречие с разпоредбите на Закона от 2009 г. – той може да се разглежда като основан на чл. 197(1) във връзка с чл. 71(1) от Закона (вижте параграф 118 по-горе) – последния се прилага за всички затворници, поставени под "специален режим", и изисква те да бъдат държани в отделни и постоянно заключени килии.

123. Двама съдии са против, приемайки, че непубликуването от страна на министерството на проекта на Правилника на интернет страницата му наистина е сериозен пропуск и опорочава процес на приемане на нормативни актове.

124. В резултат на отхвърлянето на това правно оспорване, двата иска за обезщетение за нанесени вреди, предявени от същите осъдени на доживотен затвор по чл. 1 на Закона за отговорността на държавата и общините за вреди от 1988 г. (вижте параграф 136 по-долу) и въз основа на твърдяното страдание, което са понесли в резултат на техния влошен режим, са отхвърлени от Върховния административен съд като недопустими (вж. опр. № 3355 от 7 март 2012 г. по адм. д. № 3154/2012 г., ВАС, петчл. с-в, и опр. № 5065 от 6 април 2012 г. по адм. д. № 14339/2011 г., ВАС, петчл. с-в). Съдът постановява, че тези иски може да бъдат уважени само ако нормативният акт, срещу който те са насочени, е бил отменен в предходни дела, което не е така.

4. Национални стандарти за третиране на лишени от свобода, осъдени на доживотен затвор

125. На 2 февруари 2007 г. директорът на дирекция „Изпълнение на наказанията“ одобрява за първи път в България "Национални

стандарты за третиране на лишени от свобода, осъдени на доживотен затвор". Целта на тези стандарти е да "установят ефективен модел за третиране на лишени от свобода, осъдени на доживотен затвор, който гарантира конкретна подкрепа за тяхното физическо и психическо опазване и гарантира, че обществото и служителите в затворите са защитени". Те установяват наред с други неща минималните изисквания по отношение на материалните условия, в които тези затворници да бъдат държани, приложимите разпоредби за сигурност, както и за начина, по който осъдените на доживотен затвор трябва да бъдат третирани. Те призовават затворническите власти да гарантират, когато е възможно и в рамките на ограниченията, произтичащи от приложимите разпоредби за сигурност, че на осъдените на доживотен затвор са предоставени подходяща работа, образование (включително, ако е възможно, дистанционно обучение), социално развитие, ръководство, програми за поддържане на тяхното психическо и умствено здраве и медицински грижи. Стандартите гласят наред с другото всички осъдени на доживотен затвор да бъдат включени в програмите за адаптиране, ориентирани към това да им дадат възможност да приемат положението си, създавайки чувство за перспектива, насърчавайки самопомощ, поддържайки социални контакти, стимулирайки участието им в различни дейности, както и неутрализирайки евентуални депресивни и психосоматични симптоми. Стандартите гласят също така, че осъдените на доживотен затвор трябва да имат индивидуални планове на присъдите и периодични оценки, както и възможността за обсъждане на въпроси, свързани с изпълнението на присъдата им, с администрацията на затвора. Съгласно стандартите, осъдените на доживотен затвор трябва да имат достъп до културни и спортни дейности, библиотеката на затвора, периодични издания, телевизия и радио, религиозни служби и групови занимания. Въпреки това, не изглежда, че стандартите споменават на възпитателни или поправителни програми.

Е. Искове за обещетение за причинени вреди срещу властите

1. Законов текст

126. Чл. 1 на Закона за отговорността на държавата и общините за вреди от 1988 г. предвижда, че държавата отговаря за вредите, причинени на граждани или юридически лица в резултат на незаконосъобразни решения, действия или бездействия на държавни служители, извършени по време на или във връзка с административен акт. По чл. 204, § 1 от Административнопроцесуалния кодекс от 2006 г., такъв иск може да бъде предявен само ако административното решение (или нормативен акт, в зависимост от случая) е било

надлежно отменено. Ако искът се отнася до неправомерно действие или бездействие, незаконосъобразността може да бъде установена от съда, разглеждащ иска (чл. 204, § 4 от Кодекса).

2. Съдебна практика по чл. 1 от Закона от 1988 г. във връзка с условията на задържане

127. През 2003 г. българските граждански съдилища започнаха присъждане на обезщетения за причинена вреда по чл. 1 от Закона от 1988 г. за лицата, които твърдят, че са претърпели неимуществени вреди в резултат на лошите условия на своето задържане (вижте цитираните вътрешни дела в *Христов срещу България* (решение за допустимост), № 36794/03, 18 март 2008 г.; *Кирилов срещу България*, № 15158/02, §§ 43-48, 22 май 2008 г.; *Шшиманов срещу България*, № 37449/02, §§ 58-62, 8 януари 2009 г.; *Титови срещу България*, № 3475/03, § 34, 25 юни 2009 г.; *Симеонов срещу България*, № 30122/03, §§ 43-47, 28 януари 2010 г.; и *Георгиев срещу България* (решение за допустимост), № 27241/02, 18 май 2010 г.). Върховният касационен съд потвърждава тази съдебна практика, като разчита наред с другото на чл. 3 от Конвенцията и на стандартите, определени от КПИ (вижте реш. от 26 януари 2004 г. по гр. д. № 959/2003 г., ВКС, IV гр. о.; реш. № 104 от 20 февруари 2009 г. по гр. д. № 5895/2007 г., ВКС, II гр. о.; реш. № 538 от 22 октомври 2009 г. по гр. д. № 1648/2008 г., ВКС, II гр. о.; реш. № 15 от 29 януари 2009 г. по гр. д. № 4427/2007 г., ВКС, III гр. о.; реш. № 233 от 8 май 2009 г. по гр. д. № 1625/2008 г., ВКС, II гр. о.; и реш. № 581 от 25 юни 2009 г. по гр. д. № 616/2008 г., ВКС, IV гр. о.).

128. Въпреки това, в някои случаи съдилищата отказват да присъдят обезщетение или присъждат минимални суми, постановявайки по-конкретно, че доказателства за лоши условия на задържане не са достатъчни, за да се докаже, че човек, който е държан в такива условия, е претърпял неимуществени вреди в резултат от тях (вижте цитираните вътрешни решения в *Йовчев срещу България*, № 41211/98, §§ 62 и 66, 2 февруари 2006 г.; *Илиев и други срещу България*, № 4473/02 и 34138/04, § 15, 10 февруари 2011 г.; *Радков срещу България* (№ 2), № 18382/05, §§ 17 и 21, 10 февруари 2011 г.; и *Шаханов срещу България*, № 16391/05, §§ 9-11 и 13-14, 10 януари 2012 г.).

129. С решение от 17 октомври 2012 г. (опр. № 4681 от 17 октомври 2012 г. по адм. д. № 1347/2012 г., АС-Варна) Административният съд във Варна прекратява производства, заведени от затворник по чл. 1 от Закона от 1988 г. по отношение на условията на задържането му. Той отбелязва, че този затворник е получил справедливо обезщетение във връзка с това в рамките на производство пред този съд (вижте *Шаханов*, цитирано по-горе). Ето защо всички вреди, претърпени от него в резултат на тези условия, са поправени с присъждането на

справедливо обезщетение, направено от този съд. Не е допустимо да се присъди обезщетение два пъти във връзка с един и същи въпрос. В окончателно решение от 30 ноември 2012 г. (опр. № 15225 от 30 ноември 2012 г. по адм. д. № 13739/2012 г., ВАС, III о.) Върховният административен съд изцяло потвърждава решението на предходната съдебна инстанция.

3. Дела, заведени по чл. 1 от Закона от 1988 г. от лишени от свобода, осъдени на доживотен затвор

130. Съдилищата са се занимавали с редица иски, предявени от осъдени на доживотен затвор по чл. 1(1) от Закона от 1988 г. във връзка с режима и условията на задържането им. Следва подбор на някои от по-важните от тях.

131. С окончателно решение от 5 март 2009 г. (реш. № 1466 от 5 март 2009 г. по гр. д. № 6339/2007, ВКС, V г. о.) Върховният касационен съд присъжда обезщетение от 1000 лв. (еквивалент на 511,29 EUR) на осъден на доживотен затвор във връзка с липсата на санитарен възел в килията му и произтичащата от това необходимост да използва кофа за санитарни цели между ноември 2000 г. и ноември 2005 г. С решение от 11 юли 2012 г. (реш. № 10166 от 11 юли 2012 г. по адм. д. № 15508/2011 г., ВАС, III о.) Върховният административен съд¹ присъжда същите суми на всеки от двамата осъдени на доживотен затвор, поставени под "специален режим", по отношение на неимуществени вреди, претърпени от тях в резултат от необходимостта да се облекчават в пластмасови кофи поради липсата на санитарни възли в килиите им между средата на април 2006 г. и март 2008 г., когато те са преместени в килии, имащи такива удобства. Съдът се позовава на решенията на този Съд по *Йовчев срещу България* (№ 41211/98, 2 февруари 2006 г.), *Радков (№ 2)* (цитирано по-горе) и *Шаханов* (цитирано по-горе) и постановява, че това представлява третиране в нарушение на чл. 3 от Конвенцията и следователно значи обезщетение съгласно чл. 1(1) от Закона от 1988 г.

132. Въпреки това, в друго дело (реш. № 67 от 6 март 2012 г., адм. д. № 393/2010 г., АС-Кюстендил) Административният съд в Кюстендил отказва да присъди обезщетение за използването на белезници по време на транспортирането на осъден на доживотен затвор. За да се установи, че това не е незаконно, той взема предвид наред с другото "специалния режим", приложим за осъдените на доживотен затвор, както и изискването, произтичащо от този режим, да се изолират тези затворници дори по време на конвоиране и да бъдат подложени на

1. На 1 март 2007 г. иски по чл. 1(1) на Закона от 1988 г., с изключение на висящите иски, са прехвърлени от компетентността на гражданските съдилища към тази на административните съдилища.

засилено наблюдение. Решението е потвърдено от Върховния административен съд.

133. По същия начин, с окончателно решение от 23 февруари 2009 г. (реш. № 82 от 23 февруари 2009 г. по гр. д. № 6452/2007 г., ВКС, III г. о.) Върховният касационен съд отхвърля иск за обезщетение за причинени вреди, предявен от осъден на доживотен затвор във връзка с невъзможността на администрацията на затвора да му позволи да се включи в работата, образователни и културни дейности и спорт заедно с други затворници. Съдът постановява, че не е имало неправомерно бездействие по смисъла на чл. 1(1) от Закона от 1988 г. от страна на администрацията на затвора, защото тези дейности са несъвместими със "специалния режим", приложим за осъдени на доживотен затвор, и неговото изискване, че те да бъдат изолирани от останалите затворници (вижте точки 105 и 1. При изпълнение на Закона за наказанията от 1969 г.

104. До 1 юни 2009 г. режимът на осъдените на доживотен затвор се управлява от чл. 127а-127е на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г., добавен през 1995 г., когато доживотен затвор е въведен като форма на наказание (вижте параграф 56 по-горе), както и от правила за прилагането на този закон, издадени през 1990 г. и изменени няколко пъти след това. След неговото изменение от юни 2002 г., Законът изрично предвижда че лицата, осъдени на доживотен затвор без замяна, да бъдат поставени под същия режим на лишаване от свобода като тези, изтърпяващо доживотна присъда с право на замяна.

105. Чл. 127б(1) предвижда, че при налагането на присъда доживотен затвор, съдът трябва да нареди настаняването на затворника под най-строг режим, така наречения "специален режим". Други налични режими в затвора, приложими за затворнически присъди с определен срок, са "лек", "общ", "строг" и "усилено строг" режим (чл. 43 (1)); за разлика от случаите на доживотен затвор, постановяващият присъдата съд има известна свобода на преценка при определяне кой от тях да бъде наложен (чл. 51). Затворници с присъди доживотен затвор, независимо дали с или без замяна, и поставени под "специален режим", се настаняват в заключени единични килии и се подлагат на повишена сигурност и наблюдение (чл. 56(1), 167в и 167г(1)). От своя страна "усилено строгият режим" включва това затворниците, поставени под него, да бъдат настанени в заключени килии през нощта и не им се позволява да извършват каквито и да било дейности по поддръжка в затвора или каквато и да било работа на външни обекти (чл. 55(1) и (4)). Затворници, поставени под "усилено строг режим", може със заповед на началника на затвора да бъдат постоянно държани в заключени килии, ако вследствие на тежестта на тяхното престъпление или продължителността на присъдата им те могат да се разглеждат като опасни, или ако те явно и системно не спазват

вътрешния ред или оказват негативно влияние върху другите затворници (чл. 56(1)).

106. Съгласно чл. 127б(2) и чл. 167г(2), след пет години лишаване от свобода при изпълнение на присъда доживотен затвор, затворниците могат да бъдат поставени под по-лек режим, ако са били с добро поведение. Времето, прекарано по-рано в предварително задържане под стража, не се зачита в този период (чл. 167(2)). Решението за поставяне на осъден на доживотен затвор при по-лек режим трябва да бъде взето от специална комисия, включваща служители в затворите и различни други длъжностни лица (чл. 17(1) и (5)(1)); за разлика от това, решението да се постави затворник при по-тежък режим трябва да бъде взето от районния съд въз основа на предложение от тази комисия (чл. 17(5)(2)). Всички предложения в това отношение трябва да се основават на оценка на риска, която затворникът представлява за себе си, другите затворници и служителите в затвора (чл. 17а). Съгласно чл. 58, решенията на Комисията могат да бъдат отменени от министъра на правосъдието. След като бъде поставен под "строг режим", осъден на доживотен затвор може, по решение на същата комисия, ако счете, че не представляват риск за себе си, другите затворници или служителите в затвора, да се помещава заедно с останалите затворници (чл. 127б (4), добавен през юни 2002 г.).

2. По Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г.

107. През юни 2009 г. и февруари 2010 г. Законът от 1969 г. и правилникът за неговото прилагане са заменени съответно от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. и правилника за прилагането му, издаден на 2 февруари 2010 г.

108 по-горе).

134. С окончателно решение от 14 януари 2010 г. (реш. № 568 от 14 януари 2010 г. по адм. д. № 4934/2009 г., ВАС, III о.) Върховният административен съд отхвърля иск за обезщетение, предявен от осъден на доживотен затвор във връзка с невъзможността на администрацията на затвора да му осигури възпитателни курсове, достъп до радио и телевизия, достоен живот и санитарните условия, социални контакти и навременна медицинска помощ. Съдът постановява наред с другото, че затворникът не е доказал, че е понесъл вреди в резултат на тези бездействия.

135. С окончателно решение от 16 март 2012 г. (опр. № 3837 от 16 март 2012 г. по адм. д. № 3256/2012 г., ВАС, III о.) Върховният административен съд отхвърля иск, в който осъден на доживотен затвор без замяна човек твърди, че приемането от Народното събрание на закон, предвиждащ такова наказание, е в нарушение на чл. 3 от Конвенцията. Той постановява, че влизането в сила на закон не може

да се разглежда като административен акт по смисъла на чл. 1(1) от Закона от 1988 г.

136. С решение от 27 юни 2012 г. (реш. № 421 от 27 юни 2012 г. по адм. д. № 305/2012 г., АС-Плевен, VI с-в) на Административният съд в Плевен отхвърля иск за обезщетение, предявен от осъден на доживотен затвор във връзка с размера на килията му. Не е напълно ясно дали килията е с размер от шест или четири и половина квадратни метра, но съдът постановява, че дори ако размерът ѝ е само четири и половина квадратни метра, това не може да се разглежда като поражащо нечовешко или унижително третиране. Той отбелязва, че към момента българското право не определя минимални изисквания за размера на килията (изискване на всеки затворник да бъдат предоставени най-малко четири кв. м. е планирано да влезе в сила през 2013 г.)¹. Във всеки случай, размерът на килията на ищеца е по-голям от четири квадратни метра няма значение, че той е сам в килия, а не заедно с други затворници в по-голяма килия. Върховният административен съд не приема обжалването на ищеца за разглеждане, тъй като той не е успял да плати необходимата такса (опр. № 14725 от 22 ноември 2012 г. по адм. д. № 12653/2012 г., ВАС, III о.).

Ж. Забранителни и задължителни предписания срещу органи

137. Чл. 250, § 1 от Административнопроцесуалния кодекс от 2006 г., който влиза в сила на 1 март 2007 г.,² предвижда, че всяко лице, което има необходимия правен интерес, може да поиска прекратяване на действия, извършвани от административен орган или длъжностно лице, които нямат основание в закона или в административно решение. Искането трябва да бъде предявено пред компетентния административен съд (чл. 251, § 1), който трябва да го разгледа незабавно (чл. 252, § 1) и след като направи необходимите проверки (чл. 252 (2) - (4)), да се произнесе незабавно (чл. 253, § 1). Решението на съда подлежи на обжалване, което не спира изпълнението на решението (чл. 254, §§ 1 и 2).

138. През 2009 г. правно оспорване на осъден на доживотен затвор съгласно чл. 250, § 1 наред с другото на факта, че затворническите власти го държат в килия без тоалетна или течаща вода, е отхвърлено

1. В края на 2012 г. Народното събрание изменя съответната разпоредба на Закона от 2009 г. (алинея 13 от неговите преходни и заключителни разпоредби) и изискването за минимум четири квадратни метра за всеки затворник сега трябва да влезе в сила от 1 януари 2019 г.

2. Всички разпоредби на Кодекса с изключение на тези, отнасящи се до съдебно обжалване на административни актове и съдебни средства за защита влизат в сила на 12 юли 2006 г. Разпоредбите относно съдебно обжалване на административни актове и съдебни средства за защита влизат в сила на 1 март 2007 г.

поради това, че е извън обхвата на тази разпоредба (опр. № 1366 от 2 февруари 2009 г. по адм. д. № 498/2009 г., ВАС, V о.).

139. Чл. 256 и 257 от същия Кодекс, които също влизат в сила на 1 март 2007 г., предвиждат, че дадено лице може да предяви иск да изиска от административния орган извършване на действия, които той е длъжен да извърши по силата на законова разпоредба. Ако съдът допусне иска, той трябва да разпорежи на органа да извърши действието в рамките на определен срок.

140. През 2009 г. Върховният административен съд отхвърля оспорване по тези разпоредби за твърдяната невъзможност на началник на затвор да осигури подходяща храна за затворниците (виж реш. № 5924 от 11 май 2009 г. по адм. д. № 12132/2008 г., ВАС, III о.).

141. С решение от 18 март 2011 г. (реш. № 65 от 18 март 2011 г. по адм. д. № 501/2010 г., АС-Стара Загора) Административният съд в Стара Загора, действащ в съответствие с иск от страна на г-н Харакчиев по силата на чл. 257 от Кодекса, нарежда на началника на затвора в Стара Загора да му осигури дрехи, обувки и спално бельо, задължение, което началникът има на основание чл. 84(2)(3) от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. и което той не спазва напълно в предишните години. Началникът на затвора обжалва. С окончателно решение от 27 юни 2011 г. (реш. № 9276 от 27 юни 2011 г. по адм. д. № 5747/2011 г., ВАС, III о.) Върховният административен съд потвърждава решението на първоинстанционния съд, като напълно се съгласява с мотивите му.

142. С решение от 8 октомври 2012 г. (реш. № 581 от 8 октомври 2012 г. по адм. д. № 337/2012 г., АС-Плевен) Административният съд в Плевен, действащ в съответствие с иск по силата на чл. 257 от Кодекса, нарежда на Главна дирекция за „Изпълнение на наказанията“ да осигури в рамките на един месец от влизането в сила на решението на осъден на доживотен затвор обувки, задължение, което дирекцията има по чл. 84(2)(3) от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. и което тя не спазва в продължение на почти три години. След обжалване от страна на дирекцията и на прокурор, с решение от 20 ноември 2013 г. (реш. № 15349 от 20 ноември 2013 г. по адм. д. № 15221/2012 г., ВАС, III о.) Върховният административен съд отменя това решение по процедурни причини и връща делото. С решение от 12 февруари 2014 г. (реш. № 72 от 12 февруари 2014 г. по адм. д. № 1115/2013 г., АС-Плевен) Административният съд в Плевен дава същото нареждане като преди това. Дирекцията отново обжалва. Производството по обжалване (адм. д. № 4505/2014 г.) е все още висящо пред Върховния административен съд. Съдебно заседание е записано за 27 октомври 2014 г.

3. Кореспонденция на затворниците

143. Чл. 30, § 5 и 34 на Конституцията гласят:

Член 30, § 5

„Всеки има право да се среща насаме с лицето, което го защитава. Тайната на техните съобщения е неприкосновена.”

Член 34

„1. Свободата и тайната на кореспонденцията и на другите съобщения са неприкосновени.

2. Изключения от това правило се допускат само с разрешение на съдебната власт, когато това се налага за разкриване или предотвратяване на тежки престъпления.”

144. Чл. 33(1)(в) от Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г. предвижда, че затворниците имат право на кореспонденцията, което е предмет на контрол от страна на администрацията на затвора. Чл. 132г(3) от закона, който се прилага за лица в досъдебното задържане под стража, също така предвижда, че тяхната кореспонденция е предмет на проверка от страна на администрацията на затвора. С решение от 18 април 2006 г. (реш. № 4 от 18 април 2006 г. по к.д. № 11 от 2005 г., обн., ДВ, бр. 36 от 2 май 2006 г.) Конституционният съд обявява раздел 132г(3) за противоконституционен. След подробен анализ на съответните разпоредбите в Конституцията и Конвенцията, които се отнасят наред с друго до решенията на този Съд в *Кембъл срещу Обединеното кралство* (25 март 1992, серия А, № 233), *Калогеро Диана срещу Италия* (15 ноември 1996 г., Доклади за решения и определения от 1996-V) и *Петра срещу Румъния* (23 септември 1998 г., Доклади 1998-VII), той постановява, че общо разрешение да се проверява кореспонденцията на всички задържани лица без оглед на техните специфични обстоятелства и заплахата, която те предполагаемо създават за обществото чрез тази кореспонденция, е противоконституционно.

145. След решението на Конституционния съд, на 1 септември 2006 г. е изменен Правилникът за прилагане на Закона от 1969 г. Съгласно новия чл. 178(1), задържаните под стража имат право на неограничена кореспонденция, която не е предмет на наблюдение. Писмата трябва да бъдат запечатани и отваряни в присъствието на служител на затвора по начин, позволяващ този служител да се увери, че те не съдържат пари или други забранени предмети (чл. 178(2)).

146. Чл. 86(1)(3) от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. предвижда, че лишените от свобода имат право на кореспонденция. Чл. 75(2) от Правилника за прилагане на Закона предвижда, че входящата и изходяща кореспонденция на

затворниците трябва да се контролира в интерес на сигурността и с оглед предотвратяване извършването на престъпления. Чл. 75(3) и (4) определят начина, по който се контролират писма: те трябва да бъдат изпращани и получавани в присъствието на служител на затвора и пликът трябва да бъдат запечатан или отворен по начин, който да убеди служителя, че не съдържа неразрешени вещи. Ако възникне разумно подозрение, че съдържанието на писмото може да предотврати разкриването на тежко престъпление или съдейства за извършването на такова престъпление, писмото може да бъде спряно със заповед на началника на затвора. В такива случаи началникът трябва да уведоми прокурора, отговарящ за надзора на затвора.

III. ПРИЛОЖИМИ МЕЖДУНАРОДНИ МАТЕРИАЛИ

А. Международен пакт за граждански и политически права от 1966 г.

147. Международният пакт за граждански и политически права от 1966 г. (999 UNTS 71) е подписан от България на 8 октомври 1968 г. и ратифициран от нея на 21 септември 1970 г.; той влиза в сила, с изключение на чл. 41 от него, на 23 март 1976 г. Публикуван е в българския Държавен вестник на 28 май 1976 г. (обн., ДВ, бр. 43 от 28 май 1976 г.), което означава, че по силата на чл. 5, § 4 от Конституцията от 1991 г., той е част от вътрешното право. Чл. 10 от Пакта в относимите си части гласи следното:

“1. Всяко лице, лишено от свобода, има право на хуманно отношение и на уважение на присъщото на човешката личност достойнство.

2. ...

3. Затворническият режим включва такова отношение към осъдените, главната цел на който е поправянето им и социалното им превъзпитание. ...”

148. В своя [Общ коментар № 21 \(Хуманно третиране на лишените от свобода\)](#), приет на 1141-вото му заседание (четиридесет и четвъртата сесия) на 6 април 1992 г., Комитетът по правата на човека заявява в точка 10, че “[никоя] изправителна система не трябва да бъде само наказателна; тя трябва да се стреми основно към поправяне и социално превъзпитание на затворника”.

Б. Документи на Съвета на Европа

1. Европейски правила за затворите

149. Европейските правила за затворите са препоръки на Комитета на министрите на Съвета на Европа към държавите-членки относно

минималните стандарти, които се прилагат в затворите. Европейските правила за затворите от 1987 г. (включени като приложение към Препоръка № R (87)3) са приети на 12 февруари 1987 г. На 11 януари 2006 г. Комитетът на министрите, като отбелязва, че Правилата от 1987 г. "трябва да бъдат съществено изменени и актуализирани, за да се отразят промените, които [са] настъпили в наказателната политика, практиката на издаване на присъди и цялостното управление на затворите в Европа", приемат [Препоръка Rec\(2006\)2](#) относно Европейските правила за затворите. Новата версия от 2006 г. на Правилника е включена като приложение към тази Препоръка. В относителните си части той гласи следното:

“Част I

Основни принципи

1. Човешките права на всички лишени от свобода трябва да се уважават.
2. Лишените от свобода запазват всички права, които не са им законно отнети с осъдително решение или с постановена мярка за неотклонение.
3. Ограниченията, налагани на лишените от свобода, не бива да превишават минимално необходимите, а трябва да съответстват на законовата цел, за която са наложени.
4. Условието в затворите, които са в нарушение на човешките права на затворниците, не могат да бъдат оправдавани с липса на ресурси.
- ...
6. Лишаването от свобода трябва да се управлява по такъв начин, че да улеснява реинтегрирането на лишените от свобода в едно свободно общество.
- ...

Част II

Условия на лишаването от свобода

...

Затворнически режим

- 25.1. Режимът на всички затворници предлага балансирана програма с дейности.
- 25.2. Този режим позволява на затворниците да прекарват толкова часове дневно навън, колкото е необходимо за нормално човешко и социално общуване.
- 25.3. Този режим също така трябва да отговаря на социалните нужди на затворниците.
- ...

Освобождаване на затворници

33.3. Всички затворници могат да се ползват от мерки за подпомагане на тяхното връщане към свободното общество след освобождаването.

...

Сигурност

51.1. Мерките за сигурност, които се прилагат по отношение на индивидуални затворници, не трябва да превишават минимално необходимите за гарантиране на тяхното сигурно лишаване от свобода.

...

51.3. Възможно най-скоро след приемането им в затвора се изготвя оценка на затворниците, за да се определи:

- а. риска, който ще представляват за обществото, ако успеят да избягат;
- б. риска от бягство, планирано самостоятелно или с външна помощ.

51.4. Всеки затворник се държи при такива условия на сигурност, каквито съответстват на нивата на риск.

51.5. Необходимото ниво на сигурност се преразглежда на определени интервали от време, докато трае излежаването на присъдата.

...

Част VIII*Осъдените затворници**Цел на режима за осъдените затворници*

102.1. В допълнение на правилата, прилагащи се към всички затворници, режимът на осъдените затворници трябва да е изграден така, че да им дава възможност да водят почтен и непрестъпен живот.

102.2. Лишаването от свобода чрез настаняване в затвор представлява наказание само по себе си и следователно режимът на осъдените затворници не бива да утежнява страданието, което е резултат от самото пребиваване в затвора.

Прилагане на режима за осъдените затворници

103.1. Режимът за осъдените затворници започва да се прилага още при настаняването в затвора на лице със статут на осъден затворник, освен ако той е започнал по-рано.

103.2. Възможно най-скоро след приемането се изготвят доклади за осъдените затворници, отнасящи се до личното им положение, предложените индивидуални планове за излежаване на присъдата и стратегия за подготвянето им за освобождаване.

103.3. Осъдените затворници трябва да се насърчават да участват в изготвянето на индивидуалните им планове за излежаване на присъдата.

103.4. Доколкото е приложимо, тези планове трябва да включват:

- а. трудова заетост;
- б. образование;

- в. други дейности; и
- г. подготовка за освобождаването.

103.5. В режимите на осъдените затворници също така се включват социалната дейност, медицинското обслужване и грижите за психологическото състояние на затворника.

...

103.8. Особено внимание трябва да се обърне на предлагането на подходящи планове за излежаване на доживотни и други дългосрочни присъди от съответните затворници.

...

Освобождаване на осъдени затворници

107.1 Достатъчно време преди освобождаването им осъдените затворници трябва да бъдат подпомагани с процедури и специални програми, които им дават възможност да осъществят преход от затворническият живот към законопослушен живот в свободното общество.

107.2 За затворниците с по-дългосрочни присъди се предприемат стъпки, осигуряващи постепенното им връщане към живота в свободното общество.

107.3 Това може да се постигне чрез провеждани в затвора програми за предварително освобождаване или чрез частично или условно освобождаване под наблюдение, съчетани с ефективно социално подпомагане.

107.4 Администрацията на затвора трябва да работи в тясно сътрудничество със службите и институциите, осъществяващи надзора и подпомагани освободените затворници, за да могат всички осъдени затворници да имат възможност да се установят отново в обществото и по-конкретно по отношение на семейния живот и намирането на работа.

107.5 Представителите на подобни социални служби или институции трябва да имат необходимия достъп до затвора и затворниците, за да могат да им помагат при подготовката им за освобождаване и планирането на програмите за последващи грижи.”

150. Коментарът на Правилника от 2006 г. (изготвен от Европейския комитет по проблеми на престъпността) посочва, че чл. 102 е в съответствие с изискванията на основните международни документи, включително чл. 10, § 3 от Международния пакт за граждански и политически права (вижте параграф 147 по-долу).

2. Резолюция 76(2)

151. Започвайки през 1976 г., Комитетът на министрите приема серия от резолюции и препоръки относно затворниците с доживотна или друга дългосрочна присъда. Първата е [Резолюция 76\(2\)](#) от 17 февруари 1976 г., която препоръчва на държавите-членки, наред с другото:

„1. да преследват наказателна политика, при която дългосрочни присъди се налагат само ако са необходими за защита на обществото;

2. да предприемат необходимите законодателни и административни мерки с цел насърчаване на подходящо третиране по време на изпълнението на такива присъди;

...

6. да насърчават чувство за отговорност в затворника чрез постепенно въвеждане на системи за участие във всички подходящи области;

...

9. да гарантира, че делата на всички затворници ще бъдат разгледани възможно най-бързо, за да се определи дали може да бъде предоставено условно освобождаване;

10. да предоставят на затворника условно освобождаване при спазване на нормативните изисквания, свързани с изтърпяното време, веднага след като може да бъде формулирана благоприятна прогноза; съображения само за обща превенция не трябва да оправдават отказ за условно освобождаване;

11. да адаптират към доживотните присъди същите принципи, които се прилагат към дългосрочните присъди;

12. да гарантират, че разглеждане според посоченото в 9 на доживотната присъда следва да се направи, ако не е направено преди това, след 8-14 години лишаване от свобода и да се повтаря на определени интервали от време; ...”

3. Препоръка 2003(23) относно управлението на затворниците с доживотна или друга дългосрочна присъда от администрациите на затворите

152. Препоръка 2003(23) относно управлението на затворниците с доживотна присъда или друга дългосрочна присъда от администрацията на затворите е приета от Комитета на министрите на 9 октомври 2003 г. Тя препоръчва в своето законодателство, политики и практики в областта на управлението на затворници с доживотна присъда и други дългосрочни присъди държавите-членки да се ръководят от принципите, съдържащи се в приложението към препоръката. В относимите си части тези принципи гласят следното:

„Определение на затворници с доживотни присъди и дългосрочни присъди

1. За целите на настоящата препоръка, затворник с доживотна присъда е такъв, който изтърпява присъда от доживотен затвор. Затворник с дългосрочна присъда е такъв, който излежава присъда или присъди в общ размер на пет или повече години.

Общи цели

2. Целите на управлението на затворници с доживотна или друга дългосрочна присъда трябва да бъдат:

– да се гарантира, че затворите са безопасни и сигурни места за тези затворници, както и за всички, които работят с тях или ги посещават;

– да се противодейства на вредните ефекти на доживотното и дългосрочно лишаване от свобода;

– да се увеличат и подобрят възможностите за тези затворници да бъдат успешно връщани в обществото и да водят законопослушен живот след своето освобождаване.

Общи принципи на управлението на затворници с доживотна или друга дългосрочна присъда

3. Трябва да се вземе под внимание разнообразието на личностни характеристики, които се срещат сред затворниците с доживотна или дългосрочна присъда и да се вземат предвид за изготвянето на индивидуални планове за прилагане на присъдата (принцип на индивидуализация).

4. Животът в затвора трябва да бъде разположен така, че да бъде възможно най-близо до реалността на живота в общността (принцип на нормализиране).

5. На затворниците трябва да се даде възможност да упражняват лична отговорност в ежедневието на затвора (принцип на отговорност).

6. Трябва да се прави ясно разграничение между всички рискове, създадени от затворници с доживотна или друга дългосрочна присъда за външната общност, за себе си, за други затворници и за тези, които работят в или посещават затвора (принцип на сигурност и безопасност).

7. Трябва да се вземе под внимание да не се изолират затворниците с доживотна или друга дългосрочна присъда единствено на основание на тяхната присъда (принцип на несегрегация).

8. Индивидуално планиране на управлението на затворниците с доживотна или дългосрочна присъда трябва да се стреми към осигуряване на прогресивното движение през системата на затворите (принцип на прогресия).

Планиране на присъдата

9. За да се постигнат общите цели и да се постигне съответствие с принципите, посочени по-горе, трябва да бъдат разработени подробни планове на присъдата за всеки отделен затворник. Тези планове трябва да бъдат подготвени и разработени доколкото е възможно с активното участие на затворника и, особено към края на периода на лишаване от свобода, в тясно сътрудничество с надзора след освобождаването и други компетентни органи.

10. Плановете на присъдите следва да включват оценка на риска и нуждите на всеки затворник и да се използват за осигуряване на систематичен подход към:

– първоначалното разпределение на затворника;

– прогресивно движение през системата на затворите от повече към по-малко ограничителни условия, в идеалния случай с последен етап, прекаран при открити условия, за предпочитане в общността;

– участие в трудова дейност, образование, обучение и други дейности, които предоставят по-целенасочено използване на времето, прекарано в затвора, и увеличават шансовете за успешно връщане в обществото след освобождаването;

– намеси и участие в програми, насочени към овладяване на рисковете и нуждите, за да се намали поддривното поведение в затвора и извършването на ново престъпление след освобождаването;

– условия и надзорни мерки, водещи до законопослушен живот и адаптиране в обществото след условно освобождаване.

11. Планирането на присъдата трябва да започне възможно най-скоро след влизане в затвора, да се разглежда редовно и да се изменя, както е необходимо.

...

Управление на реинтеграция в обществото за затворници с доживотна и други дългосрочни присъди

33. С цел да се даде възможност на затворниците с доживотна присъда и други дългосрочни присъди за преодоляване на конкретния проблем на преминаването от продължително лишаване от свобода до законопослушен живот в обществото, тяхното освобождаване трябва да бъде подготвено и по-рано и да обърне специално внимание на следното:

– необходимостта от конкретни планове за преди и след освобождаването, които се отнасят до съответните рискове и нужди;

– надлежно разглеждане на възможността за постигане на освобождаване и продължаване след освобождаването на всички програми, интервенции или лечения, предприети от затворниците по време на лишаването им от свобода;

– необходимостта да се постигне тясно сътрудничество между администрацията на затвора и контролиращите органи, социални и медицински служби след освобождаването.

34. Предоставянето и изпълнението на условно освобождаване за затворници с доживотна присъда и други дългосрочни присъди трябва да се ръководи от принципите, изложени в Препоръка [Rec\(2003\)22](#) относно условното освобождаване.

153. По отношение на параграф 34, докладът, придружаващ препоръката, гласи (в параграф 131):

“Препоръка Rec (2003)23 съдържа принципа, че условно освобождаване следва да бъде възможно за всички затворници с изключение на тези, които изтърпяват изключително кратки присъди. Този принцип се прилага, съгласно условията на Препоръката, дори за осъдени на доживотен затвор. Имайте предвид обаче, че се препоръчва възможност за предоставяне на условно освобождаване за осъдените на доживотен затвор, а не винаги да им бъде предоставяно условно освобождаване.“

4. Препоръка 2003(22) on conditional release (parole)

154. [Препоръка Rec\(2003\)22 относно условното освобождаване \(освобождаването под гаранция\)](#) е приета от Комитета на министрите на 24 септември 2003 г. Тя предвижда редица препоръки при подготовката за условно освобождаване, предоставянето му, условията, които могат да бъдат наложени, както и процедурните гаранции. В относителните си части тя гласи следното:

„3. Условното освобождаване трябва да се стреми към подпомагане на затворниците да направят преход от живота в затвора към законопослушен живот в обществото чрез условия и надзор след освобождаването, които

насърчават тази цел и допринасят за обществената сигурност и намаляването на престъпността в общността.

4.a. С цел намаляване на вредното въздействие на лишаването от свобода и за насърчаване на връщането в обществото на затворници при условия, които имат за цел да гарантират безопасността на външната общност, законът трябва да направи условното освобождаване достъпно за всички осъдени затворници, включително тези с доживотна присъда.

...

5. Когато започват да изтърпяват присъдата си, затворниците трябва да знаят или кога стават допустими за освобождаване по силата на изтърпяване на минимален срок (определен в абсолютни стойности и/или отнасяне към част от присъдата) и критериите, които ще се прилагат за определяне дали ще им бъде предоставено освобождаване ("система за дискреционно освобождаване"), или кога могат да бъдат освободени по право по силата на изтърпяване на фиксиран период, определен в абсолютни стойности и/или отнасяне към част от присъдата ("система за задължително освобождаване").

...

III. Подготовка за условно освобождаване

12. Подготовката за условно освобождаване трябва да се организира в тясно сътрудничество с целия съответен персонал, работещ в затвора, и тези, които участват в надзора след освобождаването, и да приключи преди края на минималния или фиксиран срок.

13. Затворническите служби следва да гарантират, че затворниците могат да участват в подходящи програми преди освобождаването и да се насърчават да участват в образователни и обучителни курсове, които да ги подготвят за живот в обществото. Специфични условия за изпълнението на наказанието лишаване от свобода като полусвободни отворени режими или настаняване извън затвор трябва да се използват колкото е възможно повече с оглед на подготовката за връщане на затворниците в общността.

14. Подготовката за условно освобождаване следва да включва и възможността за това затворниците да запазват, създават или възобновяват връзките си със семейството и близките си и за създаване на контакти със служби, организации и доброволчески организации, които могат да помогнат на условно освободени затворници за приспособяването им към живота в общността. За тази цел трябва да бъдат предоставени различни форми на отпуск от затвора.

15. Трябва да бъде насърчавано ранното разглеждане на подходящи условия и мерки за надзор след освобождаване. Възможните условия, помощта, която може да бъде предоставена, както и изискванията за контрол и възможните последици от неуспех трябва да бъдат внимателно обяснени и обсъдени със затворниците. ...“

IV. ПРИЛОЖИМИ ДОКЛАДИ НА ЕВРОПЕЙСКАТА КОМИСИЯ ЗА ПРЕДОТВРАТЯВАНЕ НА ИЗТЕЗАНИЯТА И НЕЧОВЕШКОТО ИЛИ УНИЗИТЕЛНО ОТНАСЯНЕ ИЛИ НАКАЗАНИЕ („КПИ“)

А. Единадесети общ доклад

155. В своя единадесети общ доклад ([CPT/Inf \(2001\) 16](#)), публикуван на 3 септември 2001 г., КПИ отбелязва следното във връзка със затворниците с доживотна присъда или дългосрочна присъда:

“33. В много европейски страни броят на затворниците с доживотна присъда или друга дългосрочна присъда се увеличава. По време на някои от своите посещения, КПИ установява, че за положението на тези затворници може още много да се желае по отношение на материални условия, дейности и възможности за контакт с хора. Освен това много от тези затворници са обект на специални ограничения, които вероятно ще изострят вредните ефекти, присъщи на дългосрочното лишаване от свобода; примери за такива ограничения са постоянната изолация от останалите затворници, поставянето на белезници, когато затворникът се извежда от килията му, забрана за комуникация с други затворници и ограничени права на посещение. КПИ не може да види оправдание за безразборно наложи ограничения на всички затворници, подлежащи на специфичен вид присъда, без да се обръща нужното внимание на индивидуалния риск, който те могат (или не) да създадат.

Дългосрочното лишаване от свобода може да има много десоциализиращи ефекти върху затворниците. В допълнение към това, че те стават институционализирани, лишените от свобода за дълги срокове могат да изпитват и много психологически проблеми (включително загуба на самоуважение и поразяване на социалните им умения) и да проявят тенденция към все по-задълбочаващо се откъсване от обществото, към което почти всички те един ден ще се завърнат. Според КПТ, режимите, които се налагат на затворниците, изтърпяващи дълги присъди, трябва да имат за цел да компенсират тези ефекти в позитивен и проактивен смисъл.

Тези затворници трябва да имат достъп до широк кръг смислени дейности от разнообразен характер (работа, за препоръчване с професионална насоченост; образование; спорт; отдых/общуване). Те също така трябва да имат възможност да упражняват в някаква степен избор на начина, по който прекарват времето си, като по този начин се насърчава чувството им за автономия и лична отговорност. Трябва да се предприемат допълнителни стъпки за осмисляне на тяхното време, прекарано в затвора; по-специално, важни стъпки в подпомагането на тези хора да се справят със своята присъда и да се подготвят за живота извън него е предлагането на индивидуални планове за времето, прекарано в затвора, и подходяща психо-социална подкрепа. Негативните ефекти на институционализацията върху затворниците, изтърпяващи дълги присъди, ще се проявят по-слабо, а те ще бъдат по-добре подготвени за освобождаването, ако те са в състояние да влизат в ефективен контакт с външния свят.”

Б. Двадесет и първи общ доклад

156. В своя двадесети и първи общ доклад ([CPT/Inf \(2011\) 28](#)), публикуван на 10 ноември 2011 г., КПИ отбелязва следното във връзка с единична изолация в резултат на съдебно решение:

“56. ... КПИ счита, че единична изолация никога не трябва да се налага – или да бъде наложима по преценка на въпросния съд – като част от присъдата. Общоприетият принцип, че престъпниците се изпращат в затвора като наказание, а не за да получават наказание, следва да се припомни в този контекст. Лишаването от свобода е наказание само по себе си и потенциално опасно утежнявания на наказанието лишаване от свобода като част от наказанието не са приемливи. Може да бъде необходимо за осъден затворник да бъде подложен за определен период от време на режим на единична изолация; въпреки това, налагането на такъв режим трябва да бъде в ръцете на затворническите власти, а не да бъде част от каталога на наказателните санкции.”

В. Доклад за посещението на КПИ в България през 1999 г.

157. Делегация на КПИ посети България от 25 април до 7 май 1999 г. В последвалия си доклад ([CPT/Inf \(2002\) 1](#)), публикуван на 28 януари 1999 г., КПИ отбелязва следното във връзка със затворниците, осъдени на доживотен затвор (бележки под линия пропуснати):

“91. След налагането на мораториум върху изпълнението на смъртното наказание в сила от август 1990 г., през декември 1998 г. българското Народно събрание отменя смъртното наказание и въвежда два вида доживотен затвор: с или без право на замяна.

КПИ признава, че премахването на смъртното наказание създава нови предизвикателства за системата на българските затвори. Последният раздел на доклада ще опише подробно условията, при които осъдените на доживотен затвор са били държани в двата посетени затвора (вижте параграфи 118-124). на този Етап е достатъчно да се каже, че положението им остави много да се желае по отношение на материалните условия, както и на дейности и възможности за контакт с хора. Служителите в затворите подчертават, че липсата на нови разпоредби, свързани с тази категория затворници, предотвратява въвеждането на подобрения в условията им за задържане (действащите разпоредби, датиращи от 1995 и 1996). Според директора на Главна дирекция „Затвори“, по-голямата интеграция на осъдените на доживотен затвор с други затворници е много далеч и ще изисква наред с другото фундаментална промяна в отношението на служителите в затворите.

92. Дългосрочното лишаване от свобода може да има много десоциализиращи ефекти върху затворниците. В допълнение към това, че те стават институционализирани, лишени от свобода за дълги срокове могат да изпитват и много психологически проблеми (включително загуба на самоуважение и поразяване на социалните им умения) и да проявят тенденция към все по-задълбочаващо се откъсване от обществото, към което почти всички те един ден ще се завърнат. Според КПТ, режимите, които се налагат на

затворниците, изтърпяващи дълги присъди, трябва да имат за цел да компенсират тези ефекти в позитивен и проактивен смисъл.

Затворниците, които изтърпяват доживотни присъди, трябва да имат достъп до широк кръг смислени дейности от разнообразен характер (работа, за препоръчване с професионална насоченост; образование; спорт; отдих/общуване). Те също така трябва да имат възможност да упражняват в някаква степен избор на начина, по който прекарват времето си, като по този начин се насърчава чувството им за автономия и лична отговорност. Трябва да се предприемат допълнителни стъпки за осмисляне на тяхното време, прекарано в затвора; по-специално, важни стъпки в подпомагането на тези хора да се справят със своята присъда и да се подготвят за живота извън него е предлагането на индивидуални планове за времето, прекарано в затвора, и подходяща психо-социална подкрепа. Негативните ефекти на институционализацията върху затворниците, изтърпяващи дълги присъди, ще се проявят по-слабо, а те ще бъдат по-добре подготвени за освобождаването, ако те са в състояние да влизат в ефективен контакт с външния свят.

В тази връзка, КПИ желае да подчертае, че не вижда основание за държане на осъдените на доживотен затвор отделно от другите затворници, излежаващи дълги присъди. В много юрисдикции осъдените на доживотен затвор не се разглеждат като задължително по-опасни от другите затворници. Много от тях имат дългосрочен от стабилна и безконфликтна среда. Оценката на риска / нуждите на осъдените на доживотен затвор, включително и тези без право на помилване, поради тази причина трябва да се правят индивидуално за всеки отделен случай.

КПИ препоръчва на българските власти да предприемат стъпки, за да се развият приложимите разпоредби и предложения на осъдените на доживотен затвор режим, като се вземат предвид факторите, посочени по-горе. Освен това Комитетът препоръчва служителите в затворите да бъдат насърчавани да общуват и да развиват положителни взаимоотношения с тази категория затворници.

...

118. И двата затвора помещават определен брой затворници, поставени под специален режим на сигурност поради присъдите си (осъдени на доживотен затвор с или без право на помилване), възприета опасност или обезпокоително поведение. КПИ има сериозни притеснения относно условията, при които са държани тези затворници.

119. В затвора в Стара Загора, нов блок ("2Г") е в експлоатация от 1996 г., предназначени за настаняване на осъдени на доживотен затвор, както и затворници, изолирани въз основа на [чл.] 56 от Правилника за [прилагане] на [Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г.] и чл. 15 от Наредбата относно статута на обвиняемите и подсъдимите. Общо 14 затворници са държани в отделението по време на посещението, от които трима затворници с доживотни присъди без право на помилване, трима затворници с доживотни присъди с допустимост за разглеждане за помилване, петима затворници, изолирани по [чл.] 56, и трима по чл. 15.

...

120. Въпреки това, по отношение на дейностите имат право на един час упражнения на открито всеки ден, които правят заедно. Единственото друго време, които те прекарват извън килиите си, се състои от три ходения дневно до

санитарните помещения и едно посещение на месец. Както и през 1995 г., няма възможности за работа. Вътре в килиите си, затворниците имат достъп до телевизия и/или радио, книги и вестници. За тези, които са сами в килия, човешкият контакт се ограничава до комуникацията с други затворници по време на периода на упражнения на открито, редките срещи със служителите на затвора и много редките посещения от членове на семейството.

КПИ приветства подобренията в материалните условия на живот на осъдените на доживотен затвор в затвора в Стара Загора. **Въпреки това препоръчва да се извърши пълно преразглеждане на техния режим, като се вземат предвид критериите, посочени в параграф 92.**

121. Осъдените на доживотен затвор в затвора в Бургас са настанени в отделение с висока степен на сигурност 2Б. По време на посещението има петима затворници, изтърпяващи присъда от доживотен затвор без право на помилване, и трима върнати за събиране на сведения затворници, обжалващи доживотни присъди. Отделение 2Б също помещава трима върнати за събиране на сведения затворници, изолирани по чл. 15 от Наредбата относно статута на обвиняемите и подсъдимите, и деветима затворници, изолирани по [чл.] 56 от [п]правилника за [прилагане на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г.].

...

122. Единственото време, което осъдените на доживотен затвор прекарват извън килиите си, е един час упражнения на открито на ден и кратки посещения до санитарните помещения. По време на упражненията на открито, на тях е забранено да общуват с други затворници, а след това се отвеждат обратно вътре в тишина в редица с ръцете зад гърба. Някои затворници имат книги, вестници и радиостанции в килиите; други нямат почти нищо.

123. Делегацията има възможност да разгледа ново съоръжение в процес на изграждане, предназначено за настаняване на осъдени на доживотен затвор и други категории на изолирани затворници. То е разположено в бивш цех в непосредствена близост до главната сграда за настаняване, свързано с врата с отделение 2Б. Вътрешната структура на цеха е била разрушена и е изготвен план за ново разделение на площта. Планът показва шест двойни килии (около 12 m²) и една единична килия (7 m²) за целите на дисциплинарна изолация или контрол. Килиите ще са с високи тавани и прозорци, разположени високо на стените, в момента покрити с метални табла с малки перфорации. Според плана, обзавеждането на килиите ще се състои от двуетажно легло, маса, два стола и двоен гардероб. Санитарно помещение в килията, подходящо отделено, също ще бъде предоставено. Планът също така предвижда стая за посещения, както и достъп до обща стая, намираща се в отделение 2Б.

КПИ приветства плановете за изграждане на отделение за осъдените на доживотен затвор и други категории изолирани затворници **и би искал да бъде информиран за очакваната дата на пускане в експлоатация и за режима на дейности, предвидени в отделението. Комитетът препоръчва всички метални табла, покриващи прозорците на килиите, да бъдат отстранени, като по този начин се улесни достъпът на естествена светлина и вентилацията.**

124. До влизането в експлоатация на новото отделение, КПИ препоръчва:

...

– да се вземат спешни мерки, за да се развие режима на дейности за осъдените на доживотен затвор, като се вземат предвид критериите, посочени в параграф 92. Като първа стъпка, на тези затворници трябва да бъде позволено да разговарят един с друг по време на периода на упражнения на открито;

– осъдените на доживотен затвор да имат достъп до библиотеката на затвора и да получават редовно вестници.

125. Що се отнася до затворниците, изолирани въз основа на [чл.] 56 от [п]правилника за [прилагане на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г.] и чл. 15 от Наредбата относно статута на обвиняемите и подсъдимите, КПИ вече направи редица забележки и препоръки в доклада за посещенията от 1995 г. Делегацията е доволна да научи, че в двата затвора на тези затворници са предлагани редовни упражнения на открито (въпреки че някои от тях твърдят, че в някои случаи това може да продължи по-малко от един час). Въпреки това, по отношение на други аспекти на режима, той е толкова беден, колкото вече е описано по отношение на осъдените на доживотен затвор. По-специално, изолираните затворници нямат право да посещават библиотеката, нямат възможности за работа или образование и им се позволява много малко контакт с хора.

КПИ препоръчва на българските власти да предприемат спешни мерки, за да развият режимите, предлагани на изолираните затворници.

126. КПИ разбира, че затворниците, изолирани въз основа на [чл.] 56 от [п]правилника за [прилагане на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г.], се уведомяват писмено за причините за мерките, предприети срещу тях, и могат да оспорят мярката в срок до 7 дни пред директора на Главна дирекция „Затвори“. **КПИ би желал да бъде информиран дали съществуват и разпоредби за периодично преразглеждане на мярката.**

Въпреки това, делегацията на КПИ не успява да установи дали затворниците, изолирани по чл. 15 от Наредбата относно статута на обвиняемите и подсъдимите, се възползват от гаранциите, посочени по-горе. Затворниците, които са разговаряли с делегацията, потвърждават, че не са получили никаква информация за причините за това, че са изолирани, или очакваната продължителност на изолацията, и не са наясно с възможностите мярката да бъде обжалвана или преразгледана. Трябва да се отбележи, че наскоро приетата Наредба № 2 от 19 април 1999 г. относно статута на обвиняемите и подсъдимите, задържани под стража (която отменя предходната Наредба) дава подробна информация за случаите, в които върнати за събиране на сведения затворници могат да бъдат изолирани, но не съдържа никакви процедурни гаранции. **КПИ би желал да получи разяснение на процедурните гаранции за върнатите за събиране на сведения затворници, поставени в изолация.**“

Г. Доклад за посещенията на КПИ в България през 2002 г.

1588. Делегация на КПИ посети България от 17 до 26 април 2002 г. В последвалия си доклад ([CPT/Inf \(2004\) 21](#)), публикуван на 24 юни 2004 г., КПИ отбелязва следното във връзка със затворниците, осъдени на доживотен затвор (бележки под линия пропуснати):

„92. В предишните си доклади, КПИ направи препоръки относно условията, при които са държани осъдените на доживотен затвор, както и режима, приложим към тях. Доказателствата, събрани по време на посещението от 2002 г., показват, че са предприети действия от страна на българските власти, за да се подобри положението на осъдените на доживотен затвор в светлината на тези препоръки. В тази връзка, делегацията на КПИ е доволна да научи за планове за постепенно интегриране на осъдените на доживотен затвор в основните режими на затворите. Съгласно последните изменения на [Закона за изпълнение на наказанията] (вижте [чл.] 127б), комисията, създадена във всеки затвор за целите на вземане на решения относно режима на затворниците, може да вземе решение въз основа на индивидуална оценка на риска за прехвърляне на осъдени на доживотен затвор в обикновените отделения с правото да участват в работни, образователни, спортни и други дейности.

...

... осъдените на доживотен затвор се оплакват от липсата на възможности да се събират помежду си и с другите затворници. В малкото време на разположение за лично взаимодействие по време на ежедневната разходка на открито (която в затвора в Плевен се прави в групи по двама) и развлекателни/спортни дейности не предлагат достатъчно възможности за човешки контакт. **Комитетът препоръчва на осъдените на доживотен затвор в затвора в Плевен да бъде позволено да правят упражнения на открито заедно (а не само в групи по двама).**

По-общо казано, КПИ препоръчва на българските власти да продължат да развиват режима на осъдените на доживотен затвор в затворите в Бургас и Плевен, както и в други затвори в цяла България, чрез включването им в основната група в затвора в съответствие с посочените по-горе изменения на [Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г.]. Комитетът би желал да получи информация за практическото използване от страна на комисии в затворите на възможността за прехвърляне на осъдените на доживотен затвор в обикновените отделения.“

Д. Доклад за посещението на КПИ в България през 2006г.

1599. Делегация на КПИ посети България от 10 до 21 септември 2006 г. В последвалия си доклад ([CPT/Inf \(2008\) 11](#)), публикуван на 28 февруари 2008 г., КПИ отбелязва следното във връзка със затворниците, осъдени на доживотен затвор (бележки под линия пропуснати):

“98. В предишните си доклади за посещения, КПИ обърна особено внимание на положението на осъдените на доживотен затвор (вижте параграф 92 от CPT/Inf (2004) 21; параграфи 118-124 от CPT/Inf (2002) 1). Делегацията, която е осъществила посещението през 2006 г., разглежда постигнатия напредък в тази област.

99. По време на посещението, затворът в Плевен помещава 8 осъдени на доживотен затвор, от които 5 са държани в специално отделение и 3 са настанени в отделение за затворници, изтърпяващи присъди при строг режим.

В специалното отделение за осъдени на доживотен затвор, конфигурацията на килиите остава същата като тази, наблюдавана през 2002 г. (по-конкретно,

размерът на килиите все още е само 4.5 m²). В положителна посока, вратите на килиите с решетка в предната част остава отворена през целия ден, което дава възможност на затворниците да се движат по коридора, да се събират с други осъдени на доживотен затвор в отделението и да имат лесен достъп до санитарните помещения; през нощта обаче кофа във всяка килия заменя тоалетната. Положителното развитие е в посока на упражненията на открито, които всички затворници в отделението за осъдени на доживотен затвор правят заедно, както и допълнителната възможност да се включат в някои спортни дейности (например тенис на маса). Освен това е предоставена работи в отделението (правене на торбички за подаръци). Всички затворници имат телевизор в килиите си и има допълнителен телевизор в коридора. Заслужава да се отбележи също така, че осъдени на доживотен затвор не са с белезици, когато напускат своето отделение, правят упражнения на открито или ходят на лекар.

От 2004 г. затворът в Плевен започва "експеримент" за интегриране на някои осъдени на доживотен затвор в общата група затворници. По време на посещението през 2006 г., трима такива затворници са настанени в отделение за затворници, изтърпяващи присъди при строг режим (и се очаква още един да бъде преместен там скоро). Те са настанени в килия с размери около 22 m² с трима други затворници. Условия в килията като цяло са адекватни (големи прозорци, различни мебели, елементи на персонализация). Един от затворниците има работа като чистач, а другите двама понякога правят торбички за подаръци в килиите. Вратите на килиите са отворени през целия ден и осъдените на доживотен затвор се ползват със същите права като останалата част от лишените от свобода при строг режим. Става ясно от разговори с други затворници и персонала, че пристигането на осъдените на доживотен затвор в отделението не е предизвикало никакво конкретно недоволство или проблеми.

100. В затвора в Сливен има три жени с доживотни присъди. Две от тях са настанени в отделни стаи в Група 7, в условия с добър стандарт (т.е. стаите са с площ около 16 m² и са светли, добре оборудвани, добре обзаведени и подредени). Те могат да се събират с други затворници в отделението по време на упражнения на открито, времето за хранене и почивка, да ходят в библиотеката и параклиса, както и да работят в отделението; освен това веднъж седмично им се отпускат допълнителни 45 минути в двора, за да се занимават с градинарство. Въпреки това трябва да се отбележи, че освен осъдените на доживотен затвор, в Група 7 са настанени затворници, изолирани по административни, медицински или дисциплинарни причини; така осъдените на доживотен затвор са настанени при дисциплинарните килии. **Това съпоставяне е неуместно и показва, че правилото за изолация на осъдените на доживотен затвор е от наказателно естество.**

Третата жена, изтърпяваща доживотна присъда, наскоро е преместена в отделението за осъдени затворници (Група 4) и, както в Плевенския затвор, това изглежда работи добре. Тази затворничка работи в шивашкия цех и има достъп до всички други дейности, достъпни за другите затворници (с изключение на образованието и професионалното обучение, което според сведенията не е достъпно за осъдените на доживотен затвор).

101. Имаше 15 осъдени на доживотен затвор в Софийския затвор по време на посещението; двама са настанени с основната група затворници, а останалите са държани в обособено отделение в сектора, използвано за дисциплинарна изолация (вижте коментара по-горе по отношение на същата практика в затвора

с Сливен). Осъдените на доживотен затвор в обособено отделение са настанени в единични килии с площ от 7.5 m²; килиите имат малък прозорец с решетка, поставен твърде високо на стената, за да може да се гледа през него. Има включен санитарен възел, която намалява ограниченото пространство в килията; въпреки това, килиите осигурят подходящи условия за сън за един човек, при условие че на тези затворници се предлага разнообразна програма на от дейности извън килията през деня.

Въпреки това, за разлика от наблюдаваната в Плевен и Сливен ситуацията, осъдените на доживотен затвор в Софийския затвор нямат комунални дейности. Те са заключени в килиите си с изключение на периодите на упражнения на открито (1,5 часа, като останалата част от лишението от свобода в Софийския затвор), които всички освен четирима осъдени на доживотен затвор правят заедно. Липсата на групови занимания не е оправдана от гледна точка на сигурността, тъй като осъдените на доживотен затвор вече правят упражнения заедно. На делегацията е разказано за планове да се създаде групов стая за събиране и други дейности за осъдените на доживотен затвор, която ще бъде отворена в близко бъдеще. Дейности в килията включват гледане на телевизия и четене на книги от библиотеката и ежедневник; допълнително, деветима осъдените на доживотен затвор работят в килиите си (правят торбички за подаръци). Един затворник, интервюиран от делегацията, се оплаква, че му е било отказано разрешение да има персонален компютър в килията си, за да проведе курс по компютърна грамотност.

Четиримата осъдени на доживотен затвор, които не се присъединяват към останалите за общи упражнения, са изолирани по заповеди, преразглеждани на всеки 6 месеца. Всеки път, когато те са извън килията, са с белезници, включително за упражненията, което те правят сами в изолиран двор. По мнение на КПИ, не може да има никакво оправдание за заключването с белезници на затворник, упражняващ се сам в изолиран двор, при условие че има подходящ надзор на персонала. **Комитетът препоръчва на българските власти да преразгледат сегашната си политика по отношение на заключването с белезници на гореспоменатите осъдени на доживотен затвор в светлината на тези коментари.**

102. "Експериментът" в затвора в Плевен за интегриране на осъдените на доживотен затвор в общата група затворници е положителен пример, който да бъде последван и в останалата част на затворите в страната. В момента формалните критерии за промяна на режима на осъден на доживотен затвор е да е изтърпял най-малко 5 години при специален режим (без да се зачита периода под стража), да има добро поведение и официално да е кандидатствал за промяната на режима. КПИ желае да подчертае, че докато първоначалното изолиране на човек, очакващ или започващ доживотна присъда, може да бъде считено за целесъобразно въз основа на индивидуална оценка на риска в конкретен случай, то лицата, очакващи или излежаващи доживотна присъда не следва да подлежат на системна политика на изолация. **Комитетът препоръчва на българските власти да преразгледат законовите разпоредби в светлината на тези коментари.**

Що се отнася до тези осъдени на доживотен затвор, доживотна присъда в момента провеждат в специални единици, КПИ препоръчва на българските власти да продължат да развиват техния режим на дейностите, по-специално чрез предоставяне на по-общите дейности (включително и достъп до работа и образование) и преразглеждане на политиката за дългосрочно дистанционно обучение и компютърни курсове.

Що се отнася до осъдените на доживотен затвор, които в момента са настанени в специални отделения, КПИ препоръчва на българските власти да продължат да развиват техния режим на дейности, по-специално чрез предоставяне на повече общи дейности (включително и достъп до работа и образование) и преразглеждане на политиката за дългосрочно дистанционно обучение и компютърни курсове.

Комитетът също така би желал да получи потвърждение, че стаята за общи дейности на осъдените на доживотен затвор в Софийския затвор в момента е в експлоатация; в този контекст, той желае да му бъде предоставена информация относно обхвата на осигурените общи дейности, броя на осъдените на доживотен затвор, използващи помещението всяка седмица и броя на часовете на осъден на доживотен затвор на седмица.“

Е. Доклад за посещението на КПИ в България през 2008 г.

170. Делегация на КПИ посети България от 15 до 19 декември 2008 г. В последвалия си доклад ([CPT/Inf \(2010\) 29](#)), публикуван на 30 септември 2010 г., КПИ отбелязва следното във връзка със затворниците, осъдени на доживотен затвор (бележки под линия пропуснати):

“74. ... [П]о време на посещението, има 18 осъдени на доживотен затвор в Софийския затвор. Три от [тях] са интегрирани в общата група на затворниците, а останалата част са държани в обособено отделение (Група 1).

75. Материалните условия на задържане отделениято за осъдени на доживотен затвор са останали в общи линии непроменени от посещението през 2006 г. Монтирането на вътрешен санитарен възел в килиите с душ над тоалетната и достъп до топла вода през целия ден е положителна черта; в резултат на това обаче затворници имат по-малко поводи да напускат килиите си и да си взаимодействат с персонала.

Някои от осъдените на доживотен затвор имат свои собствени телевизионни приемници и игрални станции в килиите си. По време на посещението през 2006 г. осъдените на доживотен затвор имат котлони в килиите си, за да си готвят храна, което увеличава чувството им за независимост и помогна да минава време. Котлоните според сведенията били изтеглени няколко седмици преди посещението от съображения за безопасност, а осъдените на доживотен затвор имат бързовари за загряване на вода.

76. Що се отнася до дейностите, осезаема промяна от посещението за 2006 г. е влизането в експлоатация на социална стая ("клуб") отделениято на осъдените на доживотен затвор. Това добро съоръжение е декорирано в приятни светли тонове и обзаведено с библиотеки, маса за шах с два стола, по-голяма маса с пет стола, шкаф с игри, включително и табла, телевизор с DVD плейър и мивка. Осъдените на доживотен затвор са разделени в три подгрупи въз основа на общи интереси (игри на карти, шах, обсъждане на правни въпроси и т.н.) и на всяка група е позволено да използва социалната стаята в продължение на един час всеки делничен ден. В почивните дни присъстват само двама служители на затвора, поради което е трудно да се организират дейности.

Осъдените на доживотен затвор, които са склонни да работят (12 от 15 в отделениято за осъдените на доживотен затвор) работят в килиите си по същите

видове работа на парче, както при посещението през 2006 г. (например поставяне на ленти на бутикови чанти).

Освен това упражненията на открито за час и половина на ден се предоставят на всички осъдени на доживотен затвор. Делегацията отбелязва, че е осигурен заслон в единия край на двора на упражненията.

Независимо от посоченото по-горе добре дошло въвеждане на социална стая, която увеличава времето, прекарано извън килиите и заедно с други затворници, дневният режим в отделението за осъдени на доживотен затвор остава монотонен. **КПИ препоръчва на българските власти да се стремят към подобряване на програмата на дейностите, предвидени за осъдените на доживотен затвор в Софийския затвор, ако е необходимо чрез увеличаване на персонала.**

77. Персоналът на отделението за осъдени на доживотен затвор посочва, че двама от затворниците са в първите 5 години от доживотна си присъда и поради това са обект на определени ограничения за сигурност. Дватама осъдени на доживотен затвор са ескортирани с белезници и не има се позволява телевизия. Зависит от директора да се преразгледа използването на белезници, но няма срок за тяхното използване и няма редовен период на преразглеждане.

Както вече е посочено в доклада за посещението през 2006 г., КПИ счита, че не може да има никакво оправдание за заключването с белезници на затворник в подсикурена среда, при условие че има подходящ надзор на персонала. **Комитетът препоръчва на българските власти да преразгледат политиката на заключване с белезници на осъдени на доживотен затвор, когато са извън килията си.**

78. КПИ в миналото изрази сериозните си опасения относно настоящите правни разпоредби, при които осъдените на доживотен затвор са системно подложени на строг и изолиран режим за първоначален период, нареден от осъждащия съда (т.е. 5 години). Този подход е в противоречие с общоприетия принцип, че престъпниците се изпращат в затвора като наказание, а не за да получават наказание.

Комитетът не поставя под съмнение, че може да бъде необходимо за някои затворници да бъдат предмет за определен период от време на специален режим за сигурност. Въпреки това, решението дали да се наложи такава мярка трябва да бъде в ръцете на затворническите власти, да се основава на индивидуална оценка на риска и да се прилага само за кратък период от време. Специален режим за сигурност трябва да се разглежда като инструмент за управление на затвора, а не да бъде част от каталога на наказателни санкции, които да бъдат налагани от съдилищата.

В много страни осъдените на доживотен затвор не се разглеждат като задължително по-опасни от другите затворници; много от тях имат дългосрочен от стабилна и безконфликтна среда. Следователно, подходът към управлението на осъдени на доживотен затвор трябва да се придвижва от индивидуална оценка на риска и нуждите, за да може решенията, засягащи сигурността, включително степента на контакт с други хора, да бъдат вземани индивидуално за всеки отделен случай.

Като има предвид, че осъдените на доживотен затвор не трябва да бъдат систематично изолирани от останалите затворници, трябва да се предвиди специална разпоредба, която да помогне на осъдените на доживотен затвор и други затворници с дългосрочни присъди да се справят с перспективата за

много години в затвора. В тази връзка следва да се направи позоваване на чл. 103.8 от Европейските правила за затворите, който гласи, че " трябва да се обърне особено внимание на предлагането на подходящи планове и режими за осъдените на доживотен затвор", като се вземат предвид принципите и нормите, определени в Препоръката на Съвета на Европа относно "управлението на затворниците с доживотна или друга дългосрочна присъда от администрациите на затворите".

Съгласно българското законодателство, след първите 5 години от присъдата им, осъдените на доживотен затвор са допустими за разпределение в основната група на затворниците, ако са се държали добре и нямат дисциплинарни наказания. На практика обаче само малка част от осъдените на доживотен затвор (3 от 18 в Софийския затвор) са намерили своето място в основната група, някои след много години, прекарани в отделението за осъдени на доживотен затвор. **КПИ приканва българските власти да надграждат върху успеха на "експеримента" за интегриране на някои осъдени на доживотен затвор в основната група на затворниците, което трябва да се разглежда като подходяща част от управлението на тази категория затворници и да бъде подкрепено чрез законодателни мерки.**

По-общо казано, КПИ препоръчва на българските власти да преразгледат законовите разпоредби и практиката, свързани с третирането на осъдени на доживотен затвор в светлината на горните коментари.“

Ж. Доклад относно посещението на КПИ в България през 2010 г.

160. Делегация на КПИ посети България от 18 до 29 октомври 2010 г. В последвалия си доклад ([CPT/Inf \(2012\) 9](#)), публикуван на 15 март 2012 г., КПИ отбелязва следното във връзка със затворниците, осъдени на доживотен затвор (бележки под линия пропуснати):

„116. По време на предишни посещения, КПИ обръща сериозно внимание на ситуацията на затворниците с доживотни присъди. Посещението през 2010 г. предоставя възможност за преглед на напредъка в тази област.

В началото на посещението, делегацията на КПИ научи, че работната група, която е в процес на изготвяне на нов Наказателен кодекс, е решила да предложи присъдата „доживотен затвор без право на замяна“ (т.е. без възможност за освобождаване под гаранция) да бъде отменена. Това е добре дошло развитие, което върви в посока на препоръките на Комитета. Очаква се новият Наказателен кодекс да бъде подаден в Парламента за приемане през 2011 г. **КПИ би желала да получи потвърждение, че след приемането на новия Наказателен кодекс, условното освобождаване (освобождаване под гаранция) е предоставено на разположение на всички затворници с доживотни присъди, като подлежи на разглеждане на заплахата над обществото, създадена от тях на базата на индивидуална оценка на риска.**

117. По време на посещението, *Пловдивският затвор* държи девет затворници с доживотни присъди, три от които са осъдени на доживотен затвор без възможност за освобождаване под гаранция. Всички затворници с доживотни присъди са настанени в специално отделение с подсилена охрана. На делегацията е казано, че режимите на трима от тях са били променени от компетентния съд от „специален“ на „строг“. Започнала е подготовка за

интегриране на тези затворници сред останалите затворници (един от тях вече е прекарал кратък период от време в обикновена група).

Затворниците с доживотни присъди се настаняват по един в килия (с размери около 7 m²). Клетките и тяхната мебелировка са в напреднал етап на разрушаване. Освен това, няма канализация в килиите, а достъпът до общата тоалетна е ограничен до три пъти на ден; през останалото време и особено през нощта, затворниците прибягват до кофи в килиите си, за да облекчат естествените си нужди. Санитарните помещения са в западнало състояние и са нехигиенични.

Що се отнася до дейностите, затворниците с доживотни присъди могат да прекарват до 3,5 часа на ден извън килиите си в общуване с другите затворници в отделението, участие в групи с хобита, игра на шах или спортуване. Упражненията на открито от един час на ден са изнесени в малък двор, прикрепен към обособено отделение (вижте параграф 104). На затворниците с доживотни присъди също така се предлага възможността периодично да участват в групови културни и спортни дейности. Всички те имат телевизор в килиите си (но три от телевизорите са развалени) и има достъп до кабелна телевизия, както и непрекъснато подаване на електроенергия. Въпреки това, никой от затворниците с доживотни присъди няма работа (въпреки че двама от затворниците с доживотни присъди са работили като чистачи на доброволни начала).

118. Във *Варненския затвор* има 18 осъдени на доживотен затвор към момента на посещението, включително шест без право на освобождаване под гаранция. Пет от осъдените на доживотен затвор са интегрирани сред останалите затворници, докато останалите са държани в отделна зона с висока степен на сигурност (Трета група на приземния етаж), която също съдържа отделните килии за дисциплинарна изолация.

Затворниците с доживотни присъди са настанени в килии множество затворници (напр. 5 затворници в една килия с размери около 20 m²). Подобно на останалата част от жилищните помещения във *Варненския затвор*, килиите са разрушени и нехигиенични. Достъпът до естествена светлина е много ограничен и изкуственото осветление трябва да бъде постоянно включено през деня, за да може затворниците да могат да четат. Подобно на *Пловдивския затвор*, достъпът до общата тоалетна е ограничен до три пъти на ден.

Дейностите, предлагани на затворниците, осъдени на доживотен затвор, се състоят от индивидуална и групова работа от време на време (напр. управление на гнева) и уроци по английски език (два пъти седмично), които се провеждат в трапезарията на отделението. Упражненията на открито, които продължават по един час на ден, се провеждат в малък двор, покрит с мрежа. Освен това, в коридора на отделението на затворниците с доживотни присъди е поставена тенис маса, която може да се използва по половин час два пъти седмично. Както в *Пловдивския затвор*, никой от затворниците с доживотни присъди няма работа. Дейностите в килиите включват гледане на телевизия и четене на книги от библиотеката.

119. КПИ вече подчерта в докладите си относно посещенията през 2006 и 2008 г., че, докато първоначалното сегрегиране на лице, което започва да излежава доживотна присъда, може да се счита за подходящо на базата на индивидуалната оценка на риска в конкретен случай, лицата, които излежават доживотна присъда, не трябва да бъде предмет на системна политика на сегрегация. В момента, официалните критерии за промяна на режима на

затворник с доживотна присъда са той да бъде излежал поне пет години при специален режим (без да се брои периодът на задържане под стража), да спазва добро поведение и официално да подаде молба за промяна на режима. Въпреки това, на практика, само малка част от затворниците с доживотни присъди са преместени при останалите затворници. **Комитетът препоръчва българските власти да преразгледат правните разпоредби, за да гарантират, че сегрегацията на затворниците с доживотни присъди се базира върху оценка на индивидуалния риск и се прилага за не по-дълъг период от строго необходимото. Междувременно, КПИ призовава българските власти да се стремят да увеличават броя на осъдените на доживотен затвор, които са интегрирани при останалите затворници.**

120. **Що се отнася до материалните условия в специалните отделения за затворници с доживотни присъди, Комисията препоръчва да бъдат предприети стъпки за:**

- подобряване на достъпа до естествена светлина в килиите във Варненския затвор;

- гарантиране, че затворниците с доживотна присъда и в двата затвора имат лесен достъп до тоалетната и прекратяване използването на кофи;

- ремонт на килиите на затворниците с доживотни присъди и подобряване на състоянието на общите санитарни помещения и в Пловдивския, и във Варненския затвор;

- гарантиране, че всички затворници имат достъп до набор от основни хигиенни продукти и са им предоставени материали за почистване на килиите.

Що се отнася до тези затворници с доживотни присъди, които понастоящем са държани в специални отделения, КПИ препоръчва българските власти да продължат да развиват режима на дейностите им, в частност като предоставят повече общи дейности (включително достъп до работа и образование).“

161. В отговора си ([CPT/Inf \(2012\) 10](#)), също публикуван на 15 март 2012 г., българското правителство казва, *inter alia*, следното:

„Параграф 116

Създаването на нов Наказателен кодекс е в съответствие с промените в обществените отношения и социално-икономическата сфера през последните двадесет години. Една от водещите тенденции в нашата работа по проекта за нов НК е да се диференцира наказателната политика, за да отговори на необходимостта от ефективна защита на правата и законните интереси на гражданите. Строгостта на репресията на престъпността ще бъде прилагана основно по отношение на тежки престъпления (наказуеми с лишаване от свобода в срок от поне пет години или по-тежко наказание) и рецидив. В същото време наказателната отговорност и редът за нейното реализиране относно леки престъпления ще бъдат облекчени.

От съществена важност е да се преразгледа и измени системата за наказанията и другите мерки на държавна принуда, налагани при извършване на престъпление. Наложително е да се премахнат някои наказания, които са загубили своето значение в наши дни и сред които доживотният затвор без право на замяна заема централно място. Премахването на доживотния затвор

без замяна може да има своите основания в същността на това наказание, което не е по-ефективно от доживотния затвор. Навсякъде в особената част на Наказателния кодекс и двете наказания са предвидени като алтернатива, т.е. те са наложени за един и същ вид престъпления. И в двата случая осъденото лице може да бъде помилвано от Президента на републиката. Този въпрос ще бъде поставен на по-широка обществена дискусия.

През месец ноември 2009 г. в рамките на Министерството на правосъдието е създадена работна група за изготвяне на нов Наказателен кодекс. Членовете включват представители на правната доктрина (от Софийски университет „Св. Климент Охридски“ и академията на МВР), практикуващи юристи (Върховен касационен съд, Върховна касационна прокуратура, Национална следствена служба), адвокатската колегия, както и специалисти от Министерството на правосъдието. Общата част на проекта е публикувана на уеб страницата на Министерство на правосъдието през месец януари 2011 г. и са получени много предложения и коментари по отношение на разпоредбите. Новият проект на Наказателен кодекс трябва да бъде готов в началото на 2012 г. и ще бъде подложен на широка обществена дискусия. След това той трябва да бъде внесен в Народното събрание.

Следва да се отбележи, че проектът за нов Наказателен кодекс няма да предостави условно освобождаване на лица с присъди за доживотен затвор. В момента неговата цел е да се премахне наказанието „доживотен затвор без замяна“. Освен това, в съответствие с проекта, ще има възможност за замяна на наказанието „доживотен затвор“ със „затвор за срок от петнадесет години“. Предпоставките за такава замяна са, че лицето вече е изтърпяло поне 15 години затвор, а след това има доказателства, че това лице се е поправило. Наказанието „затвор за срок от 15 години“, което ще замести присъдата за доживотен затвор, се изтърпява отделно от изтърпения срок от доживотната присъда. Щом наказанието е заменено, е възможно условното освобождаване съгласно общите правила.

Параграф[и] 117-119

В затворите на България има 165 затворници с доживотни присъди. От тях 108 имат правото да обжалват, а за 57 присъдата е неотменима.

Основните дейности на тези затворници са в съответствие с правната рамка и с националните стандарти за работа със затворници с доживотни присъди, ратифицирана през 2007. За този период са били допуснати 27 затворници с доживотни присъди в съответствие с общата процедура.

През първите 5 години от престоя на затворниците, техните личностни характеристики и тяхното психологическо състояние се разглеждат от гледна точка на оценяване на възможностите за планиране на последващата корекционна програма. В този случай, въпросът е не да се изолират тези затворници, а по-скоро да се настанят в отделни отделения. Този петгодишен срок е предвиден по закон и не е наложен от страна на администрацията на затвора.

Въпреки че такива затворници са настанени в отделна зона, на тях се предлага възможността да участват в социалните дейности, които се провеждат за останалите затворници. Осъществяват се програми за превенция на стреса, развитие на социални умения и компютърна грамотност. В момента двама от тях са включени в индивидуални образователни курсове в училищата в затворите.

Използването на допълнителни потискащи средства (включително белезници) е строго определено в [Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г.]. По отношение на извеждането на затворниците с доживотни присъди от затвора с белезници, това се прилага само в отделни случаи и също не е заповед на и не включва участието на затворите.

Предприети са мерки за засилване и разнообразяване на формите на групите за социална и образователна работа с лица, осъдени на доживотен затвор. Във всички затвори са създадени специални инспекционни екипи, включително инспектор по социалните дейности и образователната работа и психолог, на които са поверени задълженията да работят с лица, осъдени на доживотен затвор. За всеки затворник, осъден на доживотен затвор, се прави оценка на извършител на деяние, която е подробна, специфична и позволява да се определят изцяло рисковете.

Във Варненския затвор, екипът, който работи със затворниците, осъдени на доживотен затвор, редовно извършва диагностициране на състояния като тревожност, невротизъм, психотизъм, суициден риск и др. Една от добрите практики при работата с тази категория затворници е използването на колективни форми на социална и образователна работа. В момента психолозите осъществяват една образователна програма и една групова програма за взаимопомощ. В резултат от работата на екипа специалисти, петима затворници с доживотни присъди са настанени под общ режим, т.е. са извадени от зоната за повишена сигурност и сега живеят с други затворници.

В Пловдивския затвор, един затворник с доживотна присъда е настанен под общ режим. Използват се следните колективни форми на работа – курсове по компютърни умения, спортни турнири сред лицата, осъдени на доживотен затвор, програма за развитие на логическото мислене. На тези, които изразяват желание, се предоставят възможности за участие в творчески дейности.

Параграф 120

Във всички килии за лица, осъдени на доживотен затвор, в Република България има достъп до и наличие на дневна светлина, като това важи и за затвора във Варна.

В Пловдивския затвор са построени тоалетни във всички килии на престъпници и в две от спалните помещения на затворниците, осъдени на доживотен затвор.

За да се реши този проблем, е необходимо да се построят санитарни възли в спалните помещения на затворниците, осъдени на доживотен затвор, а тази задача е планирана да бъде осъществена по време на цялостното обновяване на основните помещения на затвора. За тази цел ще бъде подготвена техническа задача.

Препарати за почистване и пране се предоставят на затворниците, осъдени на доживотен затвор, по начин, приложим за всички затворници.“

3. Доклад за посещението на КПИ в България през 2012 г.

162. Делегация на КПИ посети България от 4 до 10 май 2012 г. В последвалия си доклад ([CPT/Inf \(2012\) 32](#)), публикуван на 4 декември

2012 г., КПИ отбелязва следното във връзка със затворниците, осъдени на доживотен затвор (бележки под линия пропуснати):

“32. Посещението през 2012 г. даде възможност за преглед на състоянието по отношение на затворниците с доживотни присъди и степента, в която са взети предвид препоръките и коментарите в предишните доклади. Още в самото начало на посещението делегацията беше информирана, че няма напредък по отношение на отпадането от Наказателния кодекс на присъдата „доживотно лишаване от свобода без право на замяна“ (т.е. без възможност за условно предсрочно освобождаване). Това е повод за голямо съжаление.

КПИ е на мнение, че е нехуманно едно лице да бъде затворено до края на живота си без реална надежда за освобождаване. Съответно КПИ е длъжен отново да изтъкне сериозните си резерви към самото схващане, според което доживотните затворници веднъж и завинаги се приемат за опасни за обществото и биват лишавани от каквато и да било надежда за условно освобождаване. Необходимо е също така да се посочи параграф 4а от Препоръката на Комитета на министрите Res (2003)22 относно условното предсрочно освобождаване от 24 септември 2003 г., в който ясно се посочва, че законът трябва да предостави възможността за условно освобождаване на всички затворници, включително на тези с доживотни присъди.

КПИ за пореден път приканва българските власти да изменят законодателството с оглед на това условното предсрочно освобождаване да стане възможно за всички затворници с доживотни присъди в зависимост от степента на обществена опасност, определяна въз основа на индивидуална оценка на риска.

33. Към момента на посещението в Бургаския затвор 27 души бяха с доживотни присъди, като 22 от тях бяха настанени в специално отделение (Първа група) със строг тъмничен режим, а петима бяха интегрирани в основната маса затворници.

Във Варненския затвор имаше 13 с доживотни присъди, настанени в същото отделение със строг тъмничен режим като това по време на посещението през 2010 г. и шестима интегрирани в основната маса затворници.

34. Като се има предвид, че усилията за интегриране на доживотно осъдените лица в основната група затворници се приветстват, това се отнася само за малка част от тези затворници и двата затвора. Горното едва ли е учудващо, след като законодателството, регламентиращо промяната на режима на доживотно осъдените лица¹⁸ остава непроменено. КПИ повтаря своята препоръка към българските КПИ повтаря своята препоръка към българските власти да направят преглед на нормативната уредба с оглед на това изолирането на лицата с доживотни присъди да се основава на индивидуална оценка на риска и да се прилага не по-дълго, отколкото е абсолютно необходимо.

35. Килиите за доживотно лишени от свобода в отделенията със строг тъмничен режим са малки и в двата затвора (около 6 м² в Бургаския затвор и 6,5 м² във Варненския затвор) и въпреки това в тях бяха настанени до двама затворници във всяка. Все пак, в Бургаския затвор от три килии са направени две, които са по-големи (около 9 м² всяка) и имат изцяло отделен санитарен възел; по принцип това са много по-удовлетворителни условия. Във Варненския затвор има една голяма килия (около 20 м²), в която са настанени петима затворници.

Килиите за доживотно лишени от свобода в Бургаския и Варненския затвор бяха в същия напреднал стадий на разруха и нехигиеничност като останалите затворнически помещения. Положението в Бургаския затвор е утежнено

допълнително поради повреди в някои килии дължащи се на течащи канализационни тръби.

Като положителна бележка, преди няколко години прозорците на килиите в Бургаския затвор са били сменени и притокът на слънчева светлина е адекватен. При все това, изкуственото осветление е включено през цялата нощ, принуждавайки затворниците да слагат абажури, за да тушират светлината. Във Варненския затвор притокът на естествена светлина все още е много ограничен, а изкуственото осветление е недостатъчно.

36. Доживотно лишените от свобода и в двата затвора могат да се къпят на душ два пъти седмично. Доживотно лишените от свобода се пускат до тоалетните шест пъти на ден в Бургаския затвор, но само три пъти на ден във Варненския затвор. През останалото време трябва да използват кофе. Както и общите санитарни помещения, те са в изключително лошо състояние и мръсни.

37. По отношение на материалните условия в отделенията за затворници с доживотни присъди, КПИ препоръчва да бъдат взети мерки за:

- осигуряване на всички затворници с доживотни присъди на безпрепятствен достъп до тоалетни по всяко време, включително през нощта; използването на кофе трябва да се прекрати;

- незабавно осъществяване на необходимите ремонтни работи по общите санитарни помещения;

- разширяване и преустройство на килиите за затворници с доживотни присъди по примера на двете килии с площ около 9 м² в Бургаския затвор;

- подобряване на притока на естествена светлина и на изкуственото осветление във Варненския затвор;

- намаляване на интензивността на изкуственото осветление през нощта в килиите във Варненския затвор; */бел. прев. – текст от документа на български. В английската версия става дума за Бургаския затвор - http://mjs.bg/Files/CPT_2012_43_-_FINAL_-_Report_2012_ad_hoc_visit_Bulgaria_2_BG.pdf/*

- осигуряване на всички лишени от свобода на достъп до основни продукти за лична хигиена и предоставяне на материали за почистване на килиите им, както и достъп до места за пране и сушене на дрехите им..

Освен това **Комитетът** приканва властите да дадат възможност на доживотно лишените от свобода да използват столовите в своите отделения, вместо да се хранят в килиите си.

38. Подобно на другите лишени от свобода в Бургаския затвор, затворниците с доживотни присъди имат по две едночасови излизания дневно за упражнения на открито на площадките, описани в параграф 29. Във Варненския затвор доживотно лишените от свобода имат един час дневно за упражнения на открито и 30 минути седмично за тенис на маса в коридорите на отделението.

КПИ отбеляза със задоволство, че в Бургаския затвор на деветима с доживотни присъди (седем от които в отделението със строг тъмничен режим) се осигурява работа в килиите, изразяваща се в сглобяване на маркери; за разлика от това доживотно лишените от свобода във Варненския затвор нямаха работа. Един доживотно лишен от свобода, интегриран в основната група затворници във Варненския затвор, присъства в наскоро откритото училище, което е

единственото положително развитие по отношение на организирани дейности в сравнение със състоянието, наблюдавано при посещението от 2010 г.

По отношение на други дейности, доживотно осъдените в двата затвора могат да имат телевизори и радиоапарати в килиите си, както и книги.

Единичните прояви на индивидуална и групово работа, наблюдавани през 2010 г. във Варненския затвор, са преустановени. В *Бургаския затвор* делегацията беше информирана, че груповите занимания по овладяване на гнева, поведението и емоциите, организирани от социален работник, които са били прекъснати преди 18 месеца, предстои да бъдат възобновени. **КПИ би желал да получи потвърждение за възобновяването на тези дейности в Бургаския затвор.**

39. Делегацията отбеляза, че и в двата затвора са разработени някои писмени индивидуални планове. Независимо от това, изглежда че липсва или почти липсва систематично планирана намеса от страна на персонала, насочена към предоставянето на подходящо психологическо и физическо стимулиране на тези затворници. По мнение на КПИ режимът на доживотно лишениите от свобода следва да бъде преразгледан основно. Изолацията в малки групи за продължителни периоди може по-скоро да десоциализира, отколкото да ресоциализира хората. Вместо това може да се предвиди програма за конструктивни дейности, за предпочитане извън килиите; образователни работници и психолози трябва активно да работят с доживотно лишениите от свобода, за да ги насърчават да се включват в тази програма, както и да се стремят да им осигуряват безопасно взаимодействие с другите затворници поне за определено време всеки ден.

КПИ препоръчва на българските власти да продължат да развиват режима за дейности на доживотно лишениите от свобода в контекста на направените по-горе бележки, особено чрез осигуряване на повече колективни дейности (включително достъп до работа и образование)."

163. В отговора си ([CPT/Inf \(2012\) 33](#)), също публикуван на 4 декември 2012 г., българското правителство каза, *inter alia*, следното:

"...

В затвора гр. Варна

...

Материални условия в отделението за затворници с доживотни присъди

- в момента се осъществя ремонт в отделението, измазване и боядисване;
- изграждат се санитарни възли във всяко спално помещение;
- към момента е технически невъзможно разширяване и преустройство на килиите по чисто архитектурни и инженерни причини;
- изкуственото осветление в затвора Варна през нощта се спира;
- подобрен е притока на естествена светлина чрез премахване на остарели физически съоръжения за охрана; */бел. прев. Правописът е запазен като в официалния текст на отговора на български/*
- ежемесечно от самодейния колектив на затворническата общност се раздават хигиенни и почистващи материали. Отделно се изписват и раздават препарати

на хигиениста на затвора за поддържане на затворническа кухня, общите части и ЗО. Осигурен е достъп до помещение за пране и сушене на дрехи.

В килиите на доживотно осъдените лица в затвора гр. Варна са подменени решетките на прозорците, като по този начин се осигури приток на повече слънчева светлина. В момента се извършват ремонти в техните килии, като се монтират във всяко помещение умивалник и тоалетна с постоянно течаща вода.

...

Във връзка с препоръките на КПИ за по нататъшно развитие на програмите за трудови, образователни и професионални дейности с лишените от свобода Ръководствата на затворите гр. Бургас и гр. Варна са предприели действия в тази насока а именно:

В затвора гр. Бургас

...

– Увеличени са специализираните програми и са включени повече лишени от свобода в тренинговата група за развиване на социалните умения. В момента функционират седем такива програми. За една година през тях преминават около 200 лишени от свобода. В тези програми са включени обвиняеми и подсъдими лица, както и осъдените на доживотен затвор. Всеки инспектор провежда програмата за която отговаря два пъти в годината т.е. по една за всяко шестмесечие.

...

В затвора гр. Варна

...

– Един лишен от свобода с доживотна присъда, настанен в общите части ще продължи образованието си в училище. Един лишен от свобода с доживотна присъда, настанен в общите части е назначен по домакински щат, строител.

...

– Провежда се групова работа за овладяване на гнева с участието на 8 лишени от свобода-доживотно осъдени и група от 12 лишени от свобода – осъдени.

По отношение на доживотно осъдените лишени от свобода провежданата с тях социално-възпитателна дейност се осъществява въз основа на разпоредбите на Закона за изпълнението на [наказания] и задържането [под стража] и [Правилника за неговото прилагане], както и съобразно националните стандарти за третиране на доживотно осъдени лица.

В местата за лишаване от свобода към 01.09.2012 г. изтърпяват наказание „доживотен затвор“ -167 лица от тях без право на замяна - 59 и 108 с право на замяна.

През последните години са положени значителни усилия за подобряване на битовите условия в зоните за повишена сигурност, като стремежа е насочен, третирането на доживотно осъдените да се доближава до европейските стандарти.

Подобряване качеството им на живот способства за намаляване броя на жалбите до различни институции, искове и претенции към държавата. Това дава възможност на служителите да потърсят нови възможности за осмисляне на престоя им, както и за по-целенасочена индивидуално-възпитателна работа с

тях. Налице е стремеж към стимулиране на дължимото поведение, съхранение на психологическия им статус и откриването пред тях на перспективи за промяна в правния статус. Успешното интегриране на доживотно осъдените с другите лишени от свобода не е само „експеримент“ а е утвърдена практика в затворите и е част от управлението на тази категория правонарушители.

През 2011 г. по общия ред са настанени 8 доживотно осъдени или двойно повече в сравнение с 2010 г. Тази положителна тенденция, освен за ефективна корекционна дейност, говори и за значителна промяна в отношението към тази категория осъдени лица от страна на съответната затворна администрация.

Важен напредък в социално-възпитателната работа с доживотно осъдените лица се отчита по посока на активизиране прилагането на груповите форми на работа с тях в зоните за повишена сигурност. Допълнително са разгърнати психологически консултации и дейности по диагностика на актуалното психологическо състояние на тази категория осъдени лица. По този начин в един по-ранен етап се прогностицират състояния на повишена тревожност, депресивност и суициден риск.

Доживотно осъдените са включени в учебно-образователен процес чрез индивидуална форма на обучение към училищата в съответните затвори.

От всички екипи, реализиращи специализирани групови програми с доживотно осъдени лица се отчита висока ефективност по посока на ограничаване на личностния регрес от продължителната изолация, позитивизиране на взаимоотношенията между затворната администрация и доживотно осъдените и развитие на социални умения, необходими при настаняването им по общия ред.

Значителни трудности в социално-възпитателната работа се отчитат при доживотно осъдените лица с личностни разстройства, чийто брой постепенно се увеличава. При тези лица се идентифицира висок риск от сериозни вреди спрямо околните и същият остава относително постоянен въпреки прилаганите интервенции.”

V. ДОКЛАД НА БЪЛГАРСКИЯ ХЕЛЗИНСКИ КОМИТЕТ ОТНОСНО ДОЖИВОТНИЯ ЗАТВОР БЕЗ ЗАМЯНА

164. След провеждане на изследвания по темата за доживотния затвор без замяна в България между месец юни 2009 г. и месец февруари 2010 г., през месец април 2010 г. Българският хелзински комитет публикува [доклад](#), озаглавен „Доживотният затвор без замяна – нечовешко и унижително наказание“. В доклада се разглеждат само лица, изтърпяващи присъда доживотен затвор без замяна, а не такива, които изтърпяват присъда доживотен затвор със замяна.

165. В доклада се казва, наред с други неща, че по време на посещенията в отделните затвори всички затворници с доживотни присъди в затвора в Пловдив са били в единични килии. В затвора в Стара Загора двама затворници с доживотни присъди са споделяли килия, но всички останали също са били в единични килии. С изключение на Пловдивския затвор и някои други затвори, които не включват затвора в Стара Загора, отделенията, в които са настанени

затворници с доживотни присъди, са в много лошо състояние: подовите и стените са мръсни, а мебелите, неизменно закрепени за пода, са много стари. Някои отделения имат двойни двуетажни легла, които обаче рядко се използват. Затворниците с доживотни присъди се хранят в килиите си. Слънчевата светлина в отделенията, предназначени за тях, често е недостатъчна. Прозорците обикновено са с размери 1 на 0,6-0,8 метра и са разположени на около два метра от пода, което пречи на затворниците да гледат през тях. Дограмите в отделението за затворници с доживотни присъди в Пловдивския затвор – но не и в този в Стара Загора – са нови. Изкуственото осветление никога не се изключва, за да имат пазачите възможност визуално да инспектират килиите по всяко време. Някои затворници се оплакват, че това им пречи да спят, особено ако светлината е луминесцентна. Нито едно от отделенията за затворници с доживотни присъди няма вентилационна система, а свеж въздух влиза само през прозорците, когато са отворени, което е проблем през зимата, защото дори в най-хладните дни отоплението се включва само за един час сутрин и един час следобед. Затворниците с доживотни присъди трябва да перат дрехите си по време на посещенията си в тоалетната и да ги сушат в килиите си. Тоалетни в килиите са построени в няколко затвора, но не и в затворите в Пловдив и Стара Загора. Достъпът до общите тоалетни е възможен в продължение на тридесет минути сутрин, на обяд и вечер. През това време затворниците с доживотни присъди трябва също така да мият своите кофи и прибори за хранене. За облекчаване на нуждите си през останалата част от времето, те трябва да извикат охраната. Тъй като повечето затвори не разполагат със система за сигнализация, затворниците трябва да удрят по вратите на килиите или да викат. Това често причинява конфликти с пазачите, а затова затворниците предпочитат да облекчават нуждите си в кофи в килиите си. Във всички затвори с изключение на Плевенския затвор, затворниците с доживотни присъди остават постоянно заключени в килиите си. В Пловдивския затвор времето на едночасовата ежедневна разходка е удължено с тридесет минути, а в затвора в Стара Загора – с двадесет минути. В повечето затвори затворниците с доживотни присъди правят ежедневната си разходка в отделни дворове. Тези дворове са доста малки, а в някои затвори, като например в Пловдивския затвор, не позволяват подходяща тренировка.

166. По-нататък в доклада се казва, че през месец Август 2009 г. само на осем лица, които излежават доживотна присъда без замяна, е предоставена работа: седем в килиите си и един навън. По-късно този брой намалява. Намирането на подходяща работа за такива затворници не е било лесна задача за затворническите власти и например в затвора в Стара Загора не е предоставена работа на никого от затворниците. В

Пловдивския затвор затворниците с доживотни присъди за известно време са получавали задача да опаковат хирургически ръкавици.

167. В доклада се отбелязва също, че повечето затворници с доживотни присъди имат свои собствени телевизори, а някои освен това имат и радио. Тъй като повечето от тези затворници живеят в едни и същи килии в продължение на много години, те се опитват да ги подредят по начин, който да прилича, доколкото е възможно, на домашен интериор. Затворите в Пловдив и Стара Загора нямат клубове в отделенията с висока степен на сигурност. Само няколко затворници с доживотни присъди получават възможността да участват в смислени дейности. Грижата за тях е много трудна поради липса на перспективи за освобождаване. Въпреки това, в някои затвори екипите, които работят със затворници с доживотни присъди, правят сериозни опити да ги подкрепят психологически и да им дават чувство за перспектива, както и стимул да запазват социалните си контакти, да участват в дейности и да противодействат на всички депресивни и психосоматични симптоми. В някои затвори обаче, лечението на затворниците с доживотни присъди не съответства на изискванията на „Национални стандарти за третиране на лишени от свобода, осъдени на доживотен затвор” (вижте параграф 125 по-горе), а някои от тези затворници се оплакват, че с тях не се работи индивидуално и за тях не се организират никакви културни, информационни или спортни дейности.

ЗАКОНЪТ

I. РЕЖИМ И УСЛОВИЯ НА ЗАДЪРЖАНЕ НА ЖАЛБОПОДАТЕЛИТЕ

168. Г-н Харакиев и г-н Толумов твърдят, че затворническият режим, на който те са били подложени като осъдени на доживотен затвор съответно без и със замяна, в съчетание с материалните условия, в които те са били държани, представляват изтезания или нечовешко и унижително отношение в нарушение на чл. 3 от Конвенцията.

180. Чл. 3 от Конвенцията гласи следното:

"Никой не може да бъде подложен на изтезания или нечовешко или унижително отношение или наказание."

A. Допустимост

1. Твърдяна злоупотреба с правото на жалба

(a) Становища на страните

181. Правителството твърди, че жалбите, доколкото те се отнасят до условията на задържане на жалбоподателите, са били умишлено основани на неверни факти и не са подкрепени с никакви доказателства и поради това представляват злоупотреба с правото на жалба. Описанието на съответните условия в двете жалби е идентично, въпреки че двамата жалбоподатели са били в различни затвори. Също така, тези описания напълно съвпадат с описанието на условията на задържане в жалбата на друг осъден на доживотен затвор, който е бил в трети затвор.

182. Жалбоподателите отговарят, че описанията на условията на задържането им са доста сходни, тъй като самите условия на задържане много си приличат. В много от делата срещу България, Съдът открива нарушения на чл. 3 от Конвенцията, основаващи се на почти идентични фактически твърдения.

183. В отговор на това Правителството посочва, че са представени доказателства, включително снимки, които показват, че твърденията на жалбоподателите са неверни. В много от затворите в България се извършва ремонт и условията в много от тях са се подобрили, но жалбоподателите не са успели да уведомят Съда за това. Условията в различните затвори в България са коренно различни, както е видно от докладите на КПИ, който в последно време е посетил само някои от затворите, като например този в Бургас, тъй като е бил наясно, че условията в други затвори са се подобрили значително през последните няколко години.

(б) Преценка на Съда

184. Понятието за "злоупотреба", по смисъла на чл. 35, § 3 (а) от Конвенцията, трябва да се разбира като всяко поведение на жалбоподателя, което е в явно противоречие с целите на правото на индивидуална жалба, както е предвидено в Конвенцията и което възпрепятства правилното функциониране на Съда или на правилното протичане на предварителното производство (вижте *Миролюбов и др. срещу Латвия*, № 798/05, §§ 62 и 65, от 15 септември 2009 г.). По изключение дадена жалба може да бъде отхвърлена на това основание, ако, наред с другото, жалбата съзнателно се основава на неверни факти (вижте като скорошен пример, *Ф. А. срещу Кипър* (решение за допустимост), № 41816/10, §§ 39, 40, 42 и 43, от 25 март 2014 г.), най-впечатляващите примери за това са жалби, базирани на подправени документи (вижте например, *Йан срещу Румъния* (решение за допустимост), № 46640/99, 30 март 2004 г.; *Багери и Малики срещу Нидерландия* (решение за допустимост), № 30164/06, 15 май, 2007 г.; и *Познански и др. срещу Германия* (решение за допустимост), № 25101/05, 03 юли 2007 г.). Въпреки това, съзнателният опит за заблуждаване на Съда следва да се установи с достатъчна степен на

сигурност (вижте *Асенов и други срещу България*, № 24760/94, решение на Комисията от 27 юни 1996 г., DR 86-A, стр. 54, до стр. 68; *Миролюбов и други*, цитирано по-горе, § 63 в края; и *Комнитович срещу Сърбия* (решение за допустимост), № 75381/10 29 януари 2013 г.).

185. В настоящия случай, в своите жалби, жалбоподателите са направили редица твърдения относно условията на задържането им. Докато Правителството оспорва достоверността на повечето от тези твърдения, няма нищо в преписката, което да предполага, че тези твърдения са много далеч от реалността и евентуално биха могли да се разглеждат като съзнателен опит за заблуждаване на Съда. Тези твърдения, както и твърденията на Правителството за обратното, са част от спора между страните относно това дали е или не е налице нарушение на чл. 3 от Конвенцията по отношение на условията на задържане на жалбоподателите. Като такива, те са отворени за доводите на страните и контра-аргументите, които Съдът може да приеме или отхвърли, но не могат да се считат сами по себе за злоупотреба с правото на индивидуална жалба (вижте *Удовичич срещу Хърватия*, № 27310/09, § 125, 24 април 2014 г.).

186. Възражението на Правителството следва да бъде отхвърлено.

2. Изчерпване на вътрешните правни средства за защита

(а) Становища на страните

187. Правителството твърди, че жалбоподателите не са изчерпали вътрешните правни средства за защита. Г-н Толумов не се е опитал да предяви иск за обезщетение за вреди по чл. 1 от Закона от 1988 г. по отношение на условията на задържането му. Тъй като тези условия са се подобрили, такъв иск би бил ефективно средство за защита. Що се отнася до г-н Харакиев, той е подал такъв иск през октомври 2009 г., но делото все още е висящо.

188. Жалбоподателите отговарят, че в тяхното положение, иск за обезщетение по чл. 1 от Закона от 1988 г. не е ефективно средство за защита. Двамата все още изтърпяват наказания, като г-н Харакиев все още е под "специален режим", приложим за осъдените на доживотен затвор. Този режим се основава пряко на формулировката на приложимите разпоредби, като българските съдилища са имали възможността по тази причина да отхвърлят иски по чл. 1 от Закона от 1988 г. относно условията на задържане, които задължително произтичат от него. Вярно е, че на г-н Харакиев са били присъдени 400 лева (равностойността на 204.52 евро) за материалните условия на задържането му. Въпреки това, не може да се пренебрегва фактът, че делото по обжалването все още е висящо и че присъдената му сума от първоинстанционния съд е твърде ниска. Що се отнася до г-н Толумов,

който в момента изтърпява присъдата си под "строг режим", материалните условия на задържането му не са се подобрили след подаването на жалбата му. Следователно искът за обезщетение не би бил ефективно средство за защита и в неговият случай.

189. В отговор Правителството твърди, че не може просто да се предположи, че двамата жалбоподатели все още са държани при лоши условия на задържане; това трябва да се докаже. По отношение конкретно на г-н Харакчиев, националните съдилища, които се занимават с иска му за обезщетение, са били единственият орган, компетентен да определи степента на нанесените му вреди. Освен това, решението на първоинстанционния съд е обжалвано и все още не е сигурно как ще се произнесе въззивната инстанция. Независимо от това съществува рискът г-н Харакчиев да получи двойно обезщетение – при тези производства и във вътрешното производство.

(б) Преценка на Съда

190. Съдът намира, че въпросът дали жалбоподателите са изчерпали вътрешните правни средства за защита по отношение на това оплакване е тясно свързан с естеството на оплакването по чл. 13 от Конвенцията, че те не са имали такива средства за защита (вижте параграф 215 по-долу). Възражението на Правителството трябва да се добави към основателността на това оплакване (вижте *Ананиев и др. срещу Русия*, №№ 42525/07 и 60800/08, § 70, 10 януари 2012 г.).

3. Заключение на Съда по допустимостта на оплакването

191. Оплакването не е явно необосновано по смисъла на чл. 35, § 3(а) от Конвенцията или недопустимо на други основания. Следователно то следва да бъде обявено за допустимо.

Б. По основателността

1. Становища на страните

(а) Становище на Правителството

192. Правителството твърди по отношение на затворническия режим на жалбоподателите, че обичайно прилаганият за осъдени на доживотен затвор "специален режим", налагащ постоянното им задържане под ключ, както и тяхната изолация от другите затворници, не е несъвместим с чл. 3 от Конвенцията. Това се изисква по закон поради сериозността на техните престъпления и е необходимо с цел оценка на риска от тези затворници. Този режим може да се променя към режим с по-ниска строгост, ако затворникът е изтърпял най-малко пет години и е показал добро поведение; следователно е възможно да

се повлияе на режима на задържане на един осъден на доживотен затвор. Съгласно приложимите правила, осъдените на доживотен затвор трябва да се подлагат на годишна оценка на риска, като такива оценки са били съставени по отношение на двамата жалбоподатели.

193. В случая с г-н Харакчиев, нивата на риск са останали постоянно високи: всички годишни доклади посочват, че отношението му към реда и закона е много негативно, че е налице висок риск от рецидив и че той не показва никакви признаци на превъзпитание. Отношението му към затворническите власти и другите затворници е враждебно и той е подлаган на множество дисциплинарни наказания. Г-н Харакчиев е и сериен жалбоподател, след като е внесъл около седемдесет дела срещу затворническите власти. Някои от тях – например по отношение липсата на трюфели в дневното меню или забраната за внасяне на насипен тютюн в затвора – са явно несериозни. Въпреки че режимът на г-н Харакчиев не позволява колективни дейности, през ноември 2006 г. той е допуснат до участие в курс по йога. Той също така може да контактува със служителите в затворите. Така например през 2009 г. той има поредица от срещи с психолога на затвора, но след това избира да се откаже от индивидуалните консултации. Веднъж или два пъти се среща с телевизионни журналисти, пред които дава интервюта. Контактите му с други затворници са ограничени до срещи с други осъдени на доживотен затвор по време на дневните разходка на открито, времето за хранене и посещенията в тоалетната. В килията си г-н Харакчиев има телевизор с петдесет програми и лично радио. Той също има периодичен достъп до цифров видео диск плейър, на който може да гледа два филма в седмицата, неограничен достъп до библиотеката на затвора, както и възможността, която не е използвал през последните няколко години, да се абонира за вестници и списания. По време на ежедневната си разходка, той има достъп до фитнес-оборудване, баскетболен кош, възможност да играе баскетбол, футбол и федербал.

194. Г-н Толумов от пристигането си в затвора през 2000 г. Показва много добро поведение, за което е награден десет пъти. Получавал е дисциплинарни наказания само четири пъти, като последният път е през 2009 г. Служителите, които работят с него, забелязват положителни промени в неговото мислене и поведение. Той активно участва в работата с други осъдени на доживотен затвор, отнася се към служителите в затвора с уважение и охотно помага при почистването на отделението, в което е настанен. Той не е показвал склонност към конфликти и се радва на уважението на другите затворници. Контактите му с тях се свеждат до срещи по време на ежедневната разходка, времето за хранене и посещенията до тоалетната. Активно кореспондира с приятели и роднини и, макар и рядко, е имал и посещения. Той също взема участие в редица общи дейности като

викторини и музикални рецитали. В килията си г-н Толумов разполага с телевизор с петдесет програми и лично радио. Той също така може да се абонира за вестници и списания и да използва библиотеката на затвора и спортната зала. Записан е в седмичен клас по компютърни умения. С оглед на положителните промени в личността му, през февруари 2013 г. режимът му е променен от "специален" на "строг".

195. По отношение на материалните условия на задържане на жалбоподателите, Правителството продължава да твърди, че тези условия съответстват на стандарта на живот в България, където според последните статистически данни почти половината от населението живее под прага на бедността и почти една четвърт от населението обитава жилища, които нямат вътрешни тоалетни с течаща вода, и където и средната работна заплата, и средната пенсия са много ниски. Поради тази причина не би могло да се каже, че условията на задържане на жалбоподателите са достигнали минималния праг на суровост така, че това да представлява нечовешко и унижително отношение.

(б) Възражения на жалбоподателите

196. 169 е предоставило годишни оценки за г-н Харакчиев само за 2009 г., 2010 г., 2011 г. и 2013 г. Тези оценки са изцяло стереотипни и обрисуват г-н Харакчиев в отрицателна светлина изключително във връзка с "кампанията", която той води срещу "всички институции"; наистина, от тези оценки става ясно, че съдебните дела, заведени от него във връзка с условията на задържането му, са били основната причина за органите да го класифицират като опасен. Правителството е предоставило годишни оценки за г-н Толумов само за 2008 г., 2009 г., 2011 г. и 2012 г. Въпреки това, други затворници са свидетелствали, че осъдените на доживотен затвор в затвора в Пловдив се срещат с психолога на затвора само веднъж на две години. Всичко това показва, че оценките са формални, повърхностни и непрофесионално подготвени. "Специалният режим" на осъдените на доживотен затвор, който е критикуван от КПИ, е неправомерно рестриктивен, както и възможността да се поиска да бъде променен след пет години лишаване от свобода не дава достатъчно гаранции срещу произвол; например, не е имало определение за това какво представлява "добро поведение". Промяната на режима на лишаване от свобода на г-н Толумов е по-скоро формална, тъй като ежедневието му в затвора остава същото и след промяната на режима.

197. Жалбоподателите повтарят подробно своите твърдения по отношение на материалните условия за тяхното задържане и оспорват твърденията на Правителството в това отношение.

(в) Допълнително становище на Правителството

170. В допълнителното си становище Правителството твърди, че на Съда са представени само най-новите психологични оценки на двамата жалбоподатели, за да се илюстрира, че подобни оценки са били извършвани редовно. Оценките не могат да се разглеждат като стереотипни, особено като се има предвид нежеланието на г-н Харакчиев да се ангажира с какъвто и да е контакт с длъжностните лица в затвор. Самият факт, че за разлика от г-н Харакчиев, затворническият режим на г-н Толумов е бил променен с оглед на положителните тенденции в личността му показва, че властите имат конкретен подход към всеки отделен случай и че режимът на осъден на доживотен затвор зависи изцяло от собственото му поведение. Годишната оценка на всеки затворник се получава от специално квалифицирани инспектори. По правило с доживотните затворници работят само най-опитните инспектори и те винаги се консултират с психолог, преди да изготвят оценка на степента на опасност на затворника. Промените в режима не са произволни, а се извършват на базата на "добро поведение" – понятие, което не би могло да бъде конкретно описано, но е логично изяснено в практиката на компетентните Комисии за изпълнение на наказанията. Отказите на г-н Харакчиев да общува с управата на затвора, подбуждането от негова страна на други затворници да нарушават правилата, както и гладните стачки и честите дисциплинарни нарушения не могат да се разглеждат като "добро поведение". Обратното е вярно в случая на г-н Толумов.

2. Преценка на Съда

(а) Общи принципи, установени в съдебната практика на Съда

171. Общите принципи, уреждащи прилагането на чл. 3 от Конвенцията за режима и условията на задържане на осъдени на доживотен затвор – със специално позоваване на единична изолация, отпих и занимания на открито - наскоро са изложени подробно в решението на Съда по делото на *Бабар Ахмад и др. срещу Обединеното кралство*. (№№ 24027/07, 11949/08, 36742/08, 66911/09 и 67354/09, §§ 200-14, 10 април 2012 г.). Съдът приема в частност, че режимът на лишения, който изолира осъдения на доживотен затвор за продължителен период от време, най-вероятно в дългосрочен план, може да има вредни последици, които водят до влошаване на умствените способности и социалните умения (вижте също *Йоргов*, посочено по-горе, §§ 83-84), както и че този режим не може да се счита за оправдан, освен ако не е наложен въз основа на подходящи съображения по отношение на риска, и не трябва да се запазва, след като тази опасност е отминала (вижте *Бабар Ахмад и други*, цитирано по-горе, §§ 207-11).

172. Друго потвърждение на тези принципи по отношение на режима и условията на задържане на лице, изтърпяващо наказание доживотен затвор без замяна в България, може да бъде намерено в решението на Съда в случая на *Червенков срещу България* (№ 45358/04, §§ 60-66, 27 ноември, 2012 г.).

173. Много подробно скорошно преразглеждане на общите принципи, уреждащи разглеждането на материалните условия на задържане по силата на чл. 3 от Конвенцията, може да бъде намерено в решението на Съда по делото на *Ананиев и други* (цитирано по-горе, §§ 139-59).

174. Трябва също да се отбележи, че в случаите, произтичащи от отделните жалби, Съдът трябва да насочи вниманието си не върху самото вътрешно законодателство, а върху начина, по който то е било прилагано по отношение на жалбоподателя (вижте *Савич срещу Латвия*, № 17892/03, § 134, 27 ноември 2012 г., конкретно във връзка със затворническия режим на осъдени на доживотен затвор). Също така трябва – за разлика от подхода на някои български съдилища при разглеждането на искове по чл. 1 от Закона от 1988 г. (вижте параграфи 30-36 по-горе и *Шаханов*, цитирано по-горе, § 40) – да вземат под внимание кумулативния ефект от условията на задържане, от които жалбоподателят се жалва (вижте *Доугоз срещу Гърция*, № 40907/98, § 46, ЕСПЧ 2001-II и по-скорошното *Идалов срещу Русия* [ГК], № 5826/03, § 94, 22 май 2012 г.).

(б) Прилагане на тези принципи в настоящия случай

175. В конкретния случай е безспорно, че въпреки законовите различия между нормално прилагания за осъдени на доживотен затвор "специален режим" и "строг режим", който е малко по-лек, но понастоящем също по правило тези затворници се държат в постоянно заключени килии (вижте параграфи 118, 124 и 125 по-горе) – двамата жалбоподатели са останали в постоянно заключени килии и са били изолирани от останалата част от лишените от свобода по време на целия период на тяхното лишаване от свобода (вижте параграфи 12 и 38 по-горе). Въпреки някои малки разлики между версиите на страните по този въпрос (вижте параграфи 18 и 44 по-горе), не подлежи на оспорване, че през целия този период жалбоподателите е трябвало да останат затворени в килиите си за по-голямата част от времето, двадесет и един до двадесет и два часа на ден, и че по време на тези часове те не биха могли да комуникират с други затворници, дори и тези, настанени в същото отделение като тях (периодът от пет години между 2002 г. и 2007 г., когато г-н Харакиев има съкилийник, очевидно е ограничено изключение от това). Фактът, че в случаят на г-н Харакиев ефектът от този режим е до известна степен смекчен, особено в периода 2010-12 г., от многобройните му прехвърляния в

други затвори във връзка с участието му в съдебни заседания по дела, заведени от него срещу властите (вижте параграф 20 *накрая* по-горе) не може да се разглежда като решаващ в това отношение. В тази връзка трябва да се отбележи, че в рамките на "специалния режим" – приложен към г-н Харахчиев по това време – осъдените на доживотен затвор трябва да бъдат държани отделно от останалите затворници по време на конвоирането им в друг затвор (вижте параграф 125 по-горе).

176. Съдът е приел, че е вероятно всяка форма на единична изолация, ако не е придружена от умствено или физическо стимулиране, да доведе в дългосрочен план до пагубни последици, изразяващи се във влошаване на умствените способности и социалните умения (вижте *Йоргов*, цитирано по-горе, §§ 83-84). Вярно е, че жалбоподателите в настоящия случай не са подложени на пълна изолация и че изолирането на даден затворник от общността на затвора не представлява само по себе си нечовешко или унижително отношение. Въпреки това не може да се пренебрегва фактът, че в конкретния случай двамата жалбоподатели са били държани при такъв режим на лишения за продължителни периоди от време – дванадесет и четиринадесет години съответно. При такива обстоятелства, изолацията трябва да бъде обоснована чрез конкретни съображения за сигурност, съществуващи за цялото времетраене на прилагане на тази мярка. Трудно би могло да се приеме, че това автоматично е необходимо единствено поради присъдите за доживотен затвор на жалбоподателите, съответно с и без право на замяна, като неразделна част от тези наказания поне за първоначалния петгодишен период на тяхната присъда. Автоматичната изолация на осъдени на доживотен затвор от останалите лишени от свобода и един от друг, по-специално когато няма на разположение пълноценни дейности за стимулиране извън килиите или в килиите, може само по себе си да бъде предмет на спор по чл. 3 от Конвенцията (вижте *Савич*, цитирано по-горе, § 139). В допълнение, това е в противоречие с два документа, на които Съдът отдава голямо значение въпреки техния незадължителен характер (вижте с *необходимите промени Ривиер срещу Франция*, № 33834/03, § 72, 11 юли 2006 г. и *Дибеку срещу Албания*, № 41153/06, § 48, 18 декември 2007 г.): чл. 25.2 от Европейските правила за затворите от 2006 г., където се казва, че този режим "трябва да позволява на затворниците да прекарват толкова часове дневно навън, колкото е необходимо за нормално човешко и социално общуване" (вижте параграф 159 по-горе), и точка 7 от Препоръка 2003(23) относно управлението от затворническите администрации за затворници с доживотна присъда и други дългосрочни присъди, в която се казва, че "Трябва да се внимава да не се допуска сегрегация на затворниците с доживотна и други дългосрочни присъди само по причина на тяхната присъда" (вижте параграф 162 по-горе). В тази връзка следва да се

отбележи също, че в докладите си за посещенията си в България, КПИ многократно подчертава, че осъдените на доживотен затвор не трябва да се считат единствено поради естеството на присъдата си за по-опасни от другите затворници и че оценката на риска, който те биха създали, трябва да се прави за всеки отделен случай (вижте параграфи 167-171 по-горе). В този контекст също трябва да се направи позоваване на единадесетия общ доклад на КПИ, в който се посочва, че "няма оправдание за безразборно наложените ограничения на всички затворници, изтърпяващи специфичен вид наказание, без да се вземе под внимание индивидуалния риск, който те могат (или не), да представляват" (вижте параграф 165 по-горе), и на двадесет и първия общ доклад на КПИ, който прави същата забележка както в споменатият по-горе доклад за посещенията на КПИ в България (вижте параграф 166 по-горе).

177. Съдът отбелязва, че властите са били длъжни да извършват специфични първоначални и периодични оценки на риска за затворници, осъдени на доживотен затвор. Въпреки това, Съдът не може да се съгласи, че броят на исковите срещу затворническите власти, дори и несериозни, както и фактът, че енергично отстоява защитата на личните си права (вижте параграф 24 по-горе), може да се разглежда като надежден критерий, показващ, че даден затворник представлява по-висок риск за сигурността и че следователно неговият много рестриктивен затворнически режим е оправдан. Съдът вече е имал повод да признае, макар и в контекста на чл. 10 от Конвенцията, че е недопустимо даден затворник да получи дисциплинарно наказание поради оплакване от условията на задържането му (вижте *Марин Костов срещу България*, № 13801/07, §§ 45-51, 24 юли 2012 г.). В тази връзка трябва също така да се отбележи, че чл. 90(6) от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г., в сила от 1 юни 2009 г., изрично забранява налагането на дисциплинарни наказания като репресивна мярка за подаването от затворници на молби или жалби (вижте параграф 102 по-горе).

178. В тази връзка, Правителството цитира само един инцидент, свързан със сбиване с друг затворник, за целия период на лишаването от свобода на г-н Харакиев (вижте параграф 13 по-горе) и нито един инцидент, свързан с насилие спрямо служителите в затворите. В това отношение следва се отбележи, че в точка 6 от гореспоменатата Препоръка 2003(23) се посочва, че е важно да се прави ясно разграничение между всички рискове, създадени от затворници с доживотна или друга дългосрочна присъда за външната общност, за себе си, за други затворници и за тези, които работят в или посещават затвора (вижте параграф 152 по-горе). Съдът не е убеден, че с изключение на посочените по-горе факти, съществуват други

обстоятелства, които да показват, че г-н Харакиев би могъл за целия период на лишаването си от свобода да представлява такава опасност, изискваща по същество тези строги мерки, които се прилагат по силата на неговия затворнически режим.

179 По собственото признание на Правителството, строгият режим се явява още по-малко оправдан в случая на г-н Толумов, който, по собственото признание на Правителството, показва много добро поведение още от пристигането си в затвора през 2000 г. и в съответствие с годишните му оценки, последователно избягва да бъде въвличан в конфликти и се отнася с уважение към служителите в затвора. (вижте параграф 48 по-горе). Във връзка с това, Правителството не успява да обясни уместността на извършените оценки на риска и въздействието им върху реалното положение на жалбоподателя, което е останало непроменено въпреки отбелязаното добро поведение.

180. Друг елемент, който трябва да се отбележи, е очевидното ограничаване на възможността за извършване на упражнения на открито и уместни дейности. Съдът често наблюдава, че кратката продължителност на упражнения на открито, ограничена до един час на ден, е фактор, който допълнително утежнява положението на затворник, затворен в килията си за останалата част от времето (вижте *Ананиев и други*, цитирано по-горе, § 151, с допълнителни препратки). В тази връзка трябва също така да се отбележи, че очевидно дворовете за разходка на осъдените на доживотен затвор са отделни и съвсем малки, и че дворът в Пловдивския затвор не позволява подходящи тренировки (вижте параграф 165 *накрая* по-горе и сравнете със случая, цитиран в *Ананиев и други*, цитирано по-горе, § 152). В тази връзка се оказва, че затворническите власти е трябвало да гарантират такива занимания, доколкото е възможно "в рамките на ограниченията, произтичащи от приложимите разпоредби за сигурност" (вижте параграф 125 по-горе). Въпреки това, Правителството не е посочило участие на двамата жалбоподатели в дейности или поправителни курсове, с изключение на едноседмичен курс по йога, предназначен за преодоляване на стреса в случая на г-н Харакиев, не се е опитало да посочи убедителни съображения за сигурност, изискващи изолацията на жалбоподателите, и не е посочено защо не е било възможно да се преразгледа режима на лишението от свобода по отношение на ситуацията на жалбоподателите, така че да им се предоставят адекватни възможности за контакт с хора и занимания на практика (за сравнение и за разлика от делото на *Йоргов (№ 2)*, цитирано по-горе, §§ 21-23 и 65). Оказва се, че тази ситуация е до голяма степен в резултат на автоматичното прилагане на законовите разпоредби, регламентиращи затворническия режим на жалбоподателите.

181. Тази ситуация може да контрастира с тази на г-н Йоргов, чийто режим постепенно е облекчен като един вид "експеримент" в Плевенския затвор – високо оценен от КПИ – който започва през 2003-04 г., първоначално по отношение на достъпа до общите части на сградата и тоалетните и след това по отношение на изолацията от други затворници (вижте *Йоргов срещу България* (№. 2), № 36295/02, §§ 21-23 и 42, 2 септември 2010 г., и параграф **Error! Reference source not found.** по-горе). Всъщност, КПИ отбелязва, че това "не е довело до конкретно недоволство или проблеми" (пак там.).

182. Към това трябва да се добавят материалните условия на задържане на жалбоподателите. В тази връзка Съдът отбелязва, че след извършването на проверка на място, през 2010 г. Административният съд в Стара Загора установява – макар и в решение, което в момента се обжалва – че условията на задържане на г-н Харакчиев са в нарушение на чл. 3 от Конвенцията (вижте параграфи 31, 35 и 36 по-горе). Констатациите на Съда, въпреки че не са окончателни, са склонни да потвърдят твърденията на г-н Харакчиев относно вентилацията, отоплението, достъпа до тоалетните и хигиената.

183. Съдът в частност е поразен от липсата на непосредствен достъп до тоалетни. Правителството не оспорва, че килиите на жалбоподателите не са оборудвани с такова съоръжение или течаща вода. Следователно е трудно да се приеме, че е избор на жалбоподателите да използват кофи за облекчаване на техните санитарни нужди извън трите посещения на ден до тоалетната и че необходимостта да се прибегва до използването на кофи би могла да бъде избегната чрез възможността за извикване на охраната да отключва техните килии по всяко време. Неосъществимостта на тази възможност проличава ясно от обясненията, дадени в доклада на Българския хелзинкски комитет от април 2010 г., който заявява, че извикването на охраната от лишените от свобода често поражда конфликти и поради тази причина затворниците предпочитат да използват кофите в килиите си за своите санитарни нужди (вижте параграф 165 по-горе). Оказва се, че в случаят на г-н Харакчиев, охраната никога не е отключвала килията му, за да му позволи да посети тоалетната извън трите редовни посещения на ден (вижте параграфи 17 *накрая* и 35 по-горе). Използването на кофи при липсата на тоалетна в килията е било и все още е широко разпространена практика в затворите в България, добре е документирана от КПИ (вижте доклада, цитиран в параграф 160 по-горе конкретно по отношение на осъдените на доживотен затвор в жилищните помещения в Пловдивския затвор, както и доклада, цитиран в параграф 162 по-горе), призната е като проблем от Правителството (вижте параграф 161 по-горе) и последователно е критикувана от този Съд от 2005 г. насам (вижте *Кехайов срещу България*, № 41035/98, § 71,

18 януари 2005 г.; *И. И. срещу България*, № 44082/98, § 75, 9 юни 2005 г.; *Йовчев срещу България*, № 41211/98, § 134, 02 февруари 2006 г.; *Йорданов срещу България*, № 56856/00, § 94, 10 август 2006 г.; *Добрев срещу България*, № 55389/00, § 129, 10 август 2006 г.; *Малечков срещу България*, № 57830/00, § 140, 28 юни 2007 г.; *Костадинов срещу България*, № 55712/00, § 61, 7 февруари 2008 г.; *Гавазов срещу България*, № 54659/00, § 108, 6 март 2008 г., *Радков (№ 2)*, цитирано по-горе, §§ 48-49; *Шаханов*, цитирано по-горе, § 53; и *Събев срещу България*, № 27887/06, § 99, 28 май 2013 г.).

184. Като се има предвид кумулативния ефект на горепосочените условия, независимо от това дали те произтичат от приложимата регулаторна рамка или от нейното прилагане на практика, както и периода на задържане на жалбоподателите – дванадесет и четиринадесет години съответно към настоящия момент – Съдът счита, че страданията и трудностите, понесени от тях, превишават неизбежното ниво на страдание, присъщо на задържането, и са излезли извън минималния праг на строгост, който се изисква по чл. 3 от Конвенцията (вижте *Събев*, цитирано по-горе, § 99).

185. При тези обстоятелства, дори и да приеме, че твърденията на жалбоподателите за недостатъчна вентилация, осветление, отопление, хигиена, достъп до баня, храна и медицински грижи в затвора не са били направени по безспорен начин, Съдът счита, че другите аспекти на условията по техния режим на задържане и лишаване от свобода, взети заедно, са достатъчно сериозни, за да бъдат квалифицирани като нечовешко и унижително отношение (вижте *Шаханов*, цитирано по-горе, § 53 *накрая*).

186. Следователно е налице нарушение на чл. 3 от Конвенцията по отношение на двамата жалбоподатели.

II. ТВЪРДЕНИЕ ЗА НАРУШЕНИЕ НА ЧЛ. 13 ОТ КОНВЕНЦИЯТА

187. Двата жалбоподатели повдигат оплаквания, че не са имали ефективни вътрешни правни средства за защита по отношение на тяхното оплакване по чл. 3 от Конвенцията във връзка с материалните условия за тяхното задържане. Те се позовават на чл. 13 от Конвенцията, който гласи следното:

“Всеки, чиито права и свободи, провъзгласени в тази Конвенция, са нарушени, има право на ефикасни правни средства за тяхната защита пред съответните национални власти, дори и нарушението да е извършено от лица, действащи при упражняване на служебни функции.”

А. Становища на страните

188. Правителството твърди, че искът по чл. 1 от Закона от 1988 г. представлява съгласно добре установената съдебна практика на българските съдилища за делата по условията на задържане, заведени от затворници, ефективно средство за защита по отношение на материалните условия на задържане на жалбоподателите. Във всеки случай е неприложим съгласно чл. 13 от Конвенцията, тъй като претенциите на жалбоподателите не са "приемливи" за целите на тази разпоредба. Правителството добавя, че възможността за обжалване на бездействието на властите по чл. 256 и 257 от Административнопроцесуалния кодекс от 2006 г. е ефективно средство за защита по отношение на лошите материални условия на задържане. Това е така, тъй като Законът от 2009 г. за изпълнение на наказанията и задържането под стража и Правилникът за неговото прилагане ясно установяват минималните условия, които затворническите власти трябва да предоставят на лишените от свобода, като всяко неизпълнение на това е наказуемо съгласно тези членове. Правителството се позовава на два случая (вижте параграфи 141-142 по-горе), единият от които с г-н Харакчиев, в които първоинстанционните административни съдилища са допуснали такива искове.

189. Жалбоподателите твърдят, че искът за обезщетение по чл. 1 от Закона от 1988 г. не е ефективно средство за защита поради причините, които са изтъкнали в становищата си във връзка с изчерпването на вътрешните правни средства за защита. Те добавят, че възможността да заведат дело по силата на чл. 256 и 257 от Административнопроцесуалния кодекс от 2006 г. също не е ефективно средство за защита по няколко причини. Първо, някои аспекти на условията на задържането им произтичат директно от затворническия режим, под който те са поставени, и поради това не са били санкционирани по силата на тези членове. В това отношение те се позовават на решението на Съда по случая *Събев* (цитиран по-горе, § 85). На второ място, нито в Закона от 2009 г., нито в Правилника за неговото прилагане, са установени ясни правила по отношение на третирането на затворниците с доживотна присъда. Трето, не е ясно кой орган ще бъде ответник по делото и не съществува подходящ механизъм, който да накара обществените власти да се съобразят с разпореждането срещу него. Административните съдилища вземат предвид, че органите, които са второстепенни бенефициенти на средства от бюджета – и е вероятно ответникът по иска по силата на чл. 256 и 257 да бъде точно такъв орган – не могат да бъдат санкционирани за неизпълнение на съдебно разпореждане. Освен това, всяко такова разпореждане ще има ограничена продължителност във

времето и няма да бъде в състояние да предостави на жалбоподателите трайно обезщетение. На последно място, единствените два примера, цитирани от правителството, са решения, постановени от първоинстанционните административни съдилища; това показва липсата на установената съдебна практика в тази област.

190. В отговор на това, Правителството твърди, че иск по силата на чл. 256 и 257 от Административнопроцесуалния кодекс от 2006 г. е ефективно средство за защита, тъй като това може да доведе до реабилитиране на конкретните права, гарантирани на затворниците по Закона от 2009 г. и Правилникът за неговото прилагане. Твърденията, че исквете по тези членове ще останат без юридическа сила в случай на липса на бюджетни средства, са спекулативни и въз основа на напълно различни фактически сценарии. Също така е спекулативно да се твърди, че ефективността на съдебното разпореждане ще бъде намалена поради неговата твърдяна ограничена продължителност във времето или поради начина, по който определенията на съдилищата ще бъдат формулирани.

Б. Преценка на Съда

1. Обхват на оплакването

191. Съдът отбелязва в самото начало, че оплакването се отнася само за наличието или липсата на ефективни вътрешни правни средства за защита по отношение на материалните условия на задържане на жалбоподателите, не за наличието или липсата на такива средства за защита по отношение на правилата на техния режим на лишаване от свобода или присъдата на доживотен затвор, изтърпявана от г-н Харакчиев. Оплакванията на жалбоподателите по чл. 13 от Конвенцията във връзка с тези последни две точки са обявени за недопустими в частичното решение по настоящото дело (вижте *Харакчиев и Толумов срещу България* (решение за допустимост), № 15018/11 и 61199/12, §§ 126-28, 19 февруари 2013 г.).

192. Съдът отбелязва също така, че трябва да бъдат разгледани заедно с това оплакване възражението на Правителството за неизчерпване на вътрешните правни средства за защита по отношение на оплакването на жалбоподателите по чл. 3 от Конвенцията за режима и условията на тяхното задържане, която по-рано присъедини към основателността (вижте параграф 190 по-горе).

2. Допустимост

193. Оплакването не е явно необосновано по смисъла на чл. 35, § 3(a) от Конвенцията или недопустимо на други основания. Следователно то трябва да бъде обявено за допустимо.

3. Основателност

194. Общите принципи, произтичащи от съдебната практика на Съда във връзка с ефикасни вътрешни правни средства за защита по отношение на условията на задържане наскоро са изложени подробно в решенията на Съда по делата на *Ананиев и други* (цитирано по-горе, §§ 93-98) и *Тореджани и други срещу Италия* (№ 43517/09, 46882/09, 55400/09, 57875/09, 61535/09, 35315/10 и 37818/10, §§ 50-51, 8 януари 2013 г.). Не е необходимо да се повтарят всички те тук освен за да се повтори, че когато става въпрос за условията на задържане, които продължават да съществуват, превантивните и компенсаторни средства трябва да допълват, за да се считат за ефективни, защото самата перспектива на обезщетение не може да се позволи да легитимира особено тежко страдание в нарушение на чл. 3 от Конвенцията и неприемливо да отслаби задължението на държавата да приведе стандартите си за лишаване от свобода в съответствие с този член (вижте *Ананиев и други*, цитирано по-горе, § 98, както и *Орховски срещу Полша*, № 17885/04, §§ 108-09, 22 октомври 2009 г.).

195. В конкретния случай не е необходимо да се реши дали с оглед на начина, по който съдебната практика на българските съдилища за условия на задържане по чл. 1 от Закона от 1988 г. се развива през последните години, иск съгласно тази разпоредба продължава във всички случаи да е ефективно вътрешно правно средство за защита по отношение на оплаквания, свързани с материалните условия на задържане. Тази точка е част от предмета на друго дело, висящо пред Съда (вижте *Нешков и други срещу България*, № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 и 9717/13, [Изложение на фактите и въпроси към страните](#), достъпно на HUDOC). Дори да се приеме, че той все още може по принцип да се разглежда като такова средство за защита, той не би бил в състояние да осигури адекватна защита на двамата жалбоподатели в настоящото дело по две причини.

196. Първо, в *Илиев и други* (цитирано по-горе, §§ 55-56 и 68) и *Радков (№ 2)* (цитирано по-горе, §§ 53 и 58) Съдът постановява чрез позоваване на две по-ранни решения (вижте *Латак срещу Полша* (решение за допустимост), № 52070/08, §§ 77-85, 12 октомври 2010 г. и *Ломински срещу Полша* (решение за допустимост), §§ 68-76, № 33502/09, 12 октомври 2010 г.), че иск по чл. 1 от Закона от 1988 г. (вижте параграфи 136 и 137 по-горе) – доколкото той може да доведе само до присъждане на обезщетение и не води до подобряване на

статуквото – сам по себе си не е средство за защита, способно да предостави адекватна защита на жалбоподател, повдигащ оплакване по чл. 3 от Конвенцията за условията на задържане, които продължават да се съществуват. С оглед на чисто компенсаторно си естество, подобен иск би могъл да се разглежда като ефективен само по отношение на жалбоподателите, които или са освободени, или са поставени в условия на задържане, които отговарят на изискванията на чл. 3.

197. По-късно Съдът прилага тези мотиви в делата на двама осъдени на доживотен затвор, повдигнали оплакване срещу условията на задържането им съответно в затвора във Варна и Бургас. Той постановява, че тъй като не е установено, че тези затворници не са поставени в условия на задържане, които отговарят на изискванията на чл. 3, иск за обезщетение по чл. 1 от Закона от 1988 г. не е ефективно вътрешно правно средство за защита по отношение на тях (вижте *Йордан Петров срещу България*, № 22926/04, §§ 171-72, 24 януари 2012 г., и *Червенков*, цитиран по-горе, §§ 55, 57 и 58). От друга страна, по делото на осъден на доживотен затвор в Бургаския затвор, който е поставен в по-голяма килия, която е оборудвана с вътрешна тоалетна и течаща вода и има нови прозорци и мебели, Съдът постановява, че с оглед на ясното подобряване на условията на задържане на жалбоподателя и без допълнителни обяснения, искът за обезщетение по чл. 1 от Закона от 1988 г. може да се разглежда като ефективно средство за защита (вижте *Орешков срещу България*, № 11932/04, § 46, 6 март 2012 г.). По делото на друг осъден на доживотен затвор в затвора в Ловеч, чиято килия е ремонтирана и оборудвана с тоалетна и който не е успял да предоставят каквато и да било информация за съвременни условията на задържането му, Съдът изхожда от разбирането, че за него може да се счита, че е поставен в условия на задържане, които отговарят на изискванията на чл. 3. Ето защо подобен иск би могъл също да се разглежда като ефективно средство за защита в неговия случай (вижте *Събев*, цитирано по-горе, § 84).

198. В настоящото дело и двамата жалбоподатели все още са лишени от свобода и държани в условия, за които Съдът вече установи по-горе, че са в нарушение на чл. 3 от Конвенцията. Няма индикации, че тези условия са се променили чувствително през последните години. Иск за обезщетение за вреди по чл. 1 от Закона от 1988 г. поради това сам по себе си не би бил в състояние да предостави подходящо обезщетение на двамата жалбоподатели. Нещо повече – но тази точка се отнася само възражението на Правителството за неизчерпване на вътрешните правни средства за защита, не за основателността на оплакването по чл. 13 от Конвенцията – иск за обезщетение за вреди по чл. 1 от Закона от 1988 г. във връзка с условията, пряко произтичащи от режима на лишаване от свобода, приложим за жалбоподателите, не би имал каквато и да било

перспектива за успех предвид факта, че българските съдилища вече са отхвърляли такива иски въз основа на това, че тези условия не са незаконни (вижте параграфи 132 и 133 по-горе).

199. Фактите, че г-н Толумов не е внесъл такива производства и че производства на г-н Харакчиев са все още в процес на обжалване пред Върховния административен съд (вижте параграфи 30-36 по-горе) следователно са несъществени. Не съществува риск от двойно обезщетение по делото на г-н Харакчиев, защото българските съдилища ще могат да вземат предвид всяко присъдена му от този Съд обезщетение по силата на чл. 41 от Конвенцията, както направиха в случая на г-н Шаханов (вижте параграф 139 по-горе).

200. По отношение на другата възможност, предложена от Правителството, иск за задължителна забрана по силата на чл. 256 и 257 от Административнопроцесуалния кодекс от 2006 г., Съдът отбелязва, че с две изключения, които засягат много конкретни законови задължения на управата на затвора – неуспеха да се предоставят на г-н Харакчиев дрехи и обувки, както и неуспеха да се предоставят на друг осъден на доживотен затвор обувки – не изглежда, че административните съдилища досега тълкуват тези разпоредби по начин, позволяващ затворник да получи по-общо подобряване на условия за задържането му (вижте параграфи 140-142 по-горе). Освен това не може да се пренебрегва фактът, че второто от тези дела все още не е окончателно решено. Ето защо това средство за защита, въпреки че теоретично е способно да осигури правна защита на жалбоподателите, не изглежда за момента да може да направи това на практика (вижте с необходимите промени *Мандич и Йович срещу Словения*, № 5774/10 и 5985/10, §112, 20 октомври 2011 г., и *Ананиев и други*, цитирано по-горе, § 110). Нищо обаче не представлява пречка той да бъде моделиран така, че да покрива такива жалби, както е показано например в неговото развитие от българските административни съдилища във връзка с осигуряване на лекарства за онкологично болни пациенти (вижте *Захариева срещу България* (решение за допустимост), № 6194/06, §§ 51-55, 20 ноември 2012 г.). Всички неясни въпроси, например подхода на съдилищата към такива иски, подходящите ответници, продължителността на задължителните предписания срещу властите и точния начин на тяхното изпълнение, могат да бъдат изяснени в отделни случаи. Въпреки това не изглежда, че това е така за момента.

201. С оглед на изложеното по-горе, Съдът намира, че жалбоподателите не са имали на свое разположение ефективни вътрешни правни средства за защита по отношение на оплакването си по чл. 3 от Конвенцията по отношение на материалните условия на тяхното задържане. Поради това отхвърля възражението на Правителството за неизчерпване на вътрешните правни средства за

защита и постановява, че е налице нарушение на чл. 13 от Конвенцията.

III. ДОЖИВОТЕН ЗАТВОР БЕЗ ЗАМЯНА

230. Г-н Харакиев също така твърди, че присъдата му на доживотен затвор без замяна от времето на нейното налагане представлява нечовешко и унижително наказание в нарушение на чл. 3 от Конвенцията.

231. Текстът на чл. 3 от Конвенцията е изложен в точка 180 по-горе.

A. Становищата на страните

1. Становище на Правителството

232. Правителството твърди, че самият факт, че г-н Харакиев е осъден на доживотен затвор без замяна, не представлява нарушение на чл. 3 от Конвенцията, тъй като той може да потърси президентско помилване по всяко време. Вече има прецедент, в който вицепрезидентът заменя присъдата на човек, изтърпяващ присъда от доживотен затвор без замяна. Отсъждане, че това не е достатъчно, не би представило добре работата на Комисията по помилването при вицепрезидента и това би породило правен смут не само в България, но и в други държави-членки. Доживотният затвор без замяна, въведен през 1998 г. в резултат на премахването на смъртното наказание, е много важен елемент от системата за санкции на българското наказателно право. Това е санкция, налагана много рядко и запазена за най-тежките престъпления. Понастоящем в България има петдесет и седем лица, изтърпяващи присъда от доживотен затвор без замяна, и сто шестдесет и шест лица, изтърпяващи присъда от доживотен затвор с право на замяна.

233. Президентското право на помилване е достъпно средство за регулиране на доживотен затвор без замяна, което дава на всеки изтърпяващ такава присъда надежда, че един ден може да възвърне свободата си. В тази връзка е много важно, че на 21 януари 2013 г. вицепрезидентът, в упражняването на това право, заменя доживотна присъда без замяна с присъда със замяна. Причините в основата на това решение са посочени в доклада на Комисията по помилване, в който освен това се отбелязва, че решението ще покаже на всички други лица, осъдени на доживотен затвор без замяна, че те ще бъдат в състояние да подобрят положението си. Президентското право на помилване е налице при въвеждането на доживотен затвор без замяна като наказание и е упражнявано винаги по начин, който да даде на заинтересованите надежда, че могат да получат намаление на

присъдата си. Това е видно от мотивите за отказа да се помилват лица, изтърпяващи присъда от доживотен затвор без замяна, който по същество се основава на два аргумента: липса на напредък в процеса на поправяне или изтърпяване на незначителна част от присъдата. Процедурата за разглеждане на молби за помилване е и винаги е била изложена в президентски укази като указа от 23 февруари 2012 г., който има силата на закон. Най-новата версия на приложимите правила е предназначена да оптимизира процедурата и да я направи по-прозрачна и да се формализират стандартите, които вече са се появили от практиката. Основният акцент е върху увеличаване способностите за проучване и анализ на Комисията по помилване и унифициране на начина, по който тя разглежда всяка молба за помилване. Тази процедура може да доведе до същия ефект като съдебни процедури за замяна на присъдата. Президентът и вицепрезидентът не са обвързани с никакви критерии и може да упражняват правото на помилване по всяко време и по отношение на всяко лице.

234. Режимът за задържане на лица, изтърпяващи наказание доживотен затвор, не им пречи да показват, че те са се поправили. Това е видно от мотивите на решението на вицепрезидента от 21 януари 2013 г. да замени доживотен затвор без замяна с присъда с право на замяна, както и от поведението на г-н Толумов и промяната в режима му на задържане. Г-н Харакчиев от своя страна не показва никакви признаци на поправяне. Напротив, той е подложен на редица дисциплинарни наказания и рискът от рецидив в неговия случай остава постоянно висок. Освен това няма индикации, че някой от двамата жалбоподатели е подал молба за помилване.

2. Забележки на жалбоподателя

235. Г-н Харакчиев твърди, че присъдата от доживотен затвор без замяна, която той изтърпява, е несъвместима с чл. 3 от Конвенцията, тъй като предполага, че той ще трябва да прекара остатък от живота си в затвора. В същото време, анализът на приложимите разпоредби на българското законодателство показва, че целите, които трябва да се постигнат чрез налагането на това наказание, биха могли също така да се реализират чрез доживотен затвор със замяна. По Наказателния кодекс от 1968 г., доживотен затвор без замяна е запазен за случаите, в които целите на наказанието не могат да бъдат постигнати чрез по-леко наказание. От това следва, че то е предназначено за лица, които никога не биха могли да се поправят. Въпреки това става ясно, че съдът, издаващ присъдата, не е в състояние да каже дали един затворник ще остане непоправен в продължение на двадесет или тридесет години.

236. Докато съдебната процедура, определяща намаляването на присъда от доживотен затвор със замяна е изцяло в съответствие с изискванията на чл. 3 от Конвенцията, упражняването на президентското право на помилване е неясно и непредвидимо. Чл. 98 от Конституцията от 1991 г. и чл. 74 от Наказателния кодекс от 1968 г. не поставят никакви процедурни правила или условия, при които ще се упражнява това право. В резултат на това, осъден на доживотен затвор не знае какво той или тя трябва да направи, за да има шанс да бъде помилван. Начинът, по който това право е упражнявано до 23 февруари 2012 г., е също много неясен: няма информация за това колко затворници са търсили помилване и на какво основание, по колко молби то е предоставено и по какви причини и кои са били експертите, които съветват вицепрезидента и в съответствие с какви правила са изпълнявани техните задължения. В подкрепа на това твърдение, жалбоподатели представят четири писма, изпратени в периода между 2006 и 2011 г. от президентската администрация на лица, излежаващи доживотна присъда без замяна, които са подали молба за помилване: всички те само казват, че молбата е била надлежно разгледана и отхвърлена. Между 2002 г. и 2009 г., шестнадесет лица, изтърпяващи такава присъда, са подали молба за помилване; всички молби са били отхвърлени. Не е имало и случаи на помилване по отношение на такива лица преди 2002 г.

237. Правната рамка, определяща упражняването на президентското право на помилване, не се подобрява на 23 февруари 2012 г. Правилата, определени от президентът на тази дата, макар и крачка напред, не изясняват правилно условията, при които може да се търси помилване. Това са само вътрешни инструкции, определящи работата на Комисията по помилване, а не относно упражняването на правомощията на президента и вицепрезидента. Нещо повече, тези правила дори не са публикувани в Държавен вестник и все още не е ясно дали президентът е има право по силата на Конституцията и законите да създава абстрактни правила. Не се променя фактът, че от правна гледна точка, президентът и вицепрезидентът са свободни да решават, без да се налага да основават решението си на каквито и да е критерии, дали да се даде помилване или не. Няма нужда решението по този въпрос да бъде мотивирано и не е открито за оспорване по съдебен ред. През 2012 г. само три от сто молби за помилване са одобрени, докато броят на доживотни присъди остава висок. Следователно, процедурата за помилване не е подходящо средство за търсене на замяна на доживотна присъда. Фактът, че сегашният вицепрезидент, въз основа на личното си становище, че наказанието от доживотен затвор без замяна трябва да бъде премахнато, е помилвал един човек с такава присъда, не дава никаква реална надежда. Макар достойна за възхищение, тази позиция е лично на вицепрезидента и е

дълбоко непопулярна и ще остане валидна, само докато тя заема поста. Не може да има трайния ефект на промяна в закона.

238. Режимът на задържане на тези, които, подобно на г-н Харахчиев, изтърпяват присъда от доживотен затвор без замяна, води до пълна изолация, дори и извън килията и дори по време на работа. Единствената възможност за контакт е с други затворници, които са под същия режим, само по време на едночасовите дневни разходки. Тези силно ограничителни условия правят намирането на подходяща работа за затворници с доживотни присъди почти невъзможно. Това се потвърждава от информацията, посочена в доклада на Българския хелзинкски комитет от април 2010. Този доклад също показва, че на затворници с присъда от доживотен затвор не се предоставят никакви програми за ресоциализация и са държани в изключително лоши материални условия. Всичко това прави невъзможно за тях да покажат, че са се поправили, и по този начин да се убеди президента или вицепрезидента да бъдат помилвани.

3. *Допълнително становище на Правителството*

239. В допълнителното си становище, Правителството твърди, че ситуацията в настоящото дело е съвсем различна от съществуващата във *Винтер и др. срещу Обединеното кралство* ([ГК], № 66069/09, 130/10 и 3896/10, ЕСПЧ 2013 г. (извадки)). За разлика от ограничените правомощия на държавния секретар по правосъдието в Обединеното кралство, президентското право на помилване в България не е ограничено по никакъв начин. Президентът може да замени всяка присъда и това право действително се упражнява. Процедурата е достатъчно гъвкава, позволявайки на затворниците да подават молба за помилване без ограничение във времето или основанията. Всяка молба за помилване е подложена на цялостна оценка на базата на въпроса дали лишаването от свобода продължава да бъде оправдано въз основа на легитимни пенологични основания.

202. Според Правителството не е необходимо да има по-подробни правила относно упражняването на това правомощие. Няма несигурност във връзка с начина на упражняването му и всички подробни правила ще очертават само приложното му поле, което в момента е много широко. Във всеки случай държавите имат свобода на преценка при вземане на решения относно начина, по който доживотни присъди да бъдат преразгледани. Фактът, че президентското право на помилване е напълно дискреционна не го отклонява от неговата ефективност. Това е доказано от упражняването на това право по отношение на осъден на доживотен затвор без замяна в началото на 2013 г. Противно на това, което се е предположено от молителя, това не е единствено поради лични виждания на действащия

вицепрезидент. Решението да се замени присъдата на този осъден на доживотен затвор налага тенденция. Както се вижда от доклада на Комисията по помилването, то е взето въз основа на цялостна оценка на всички съответни фактори. Тенденцията е видна и от проект на Наказателния кодекс, който предвижда премахването на доживотния затвор без замяна. Влизането в сила на комплексен закон като Наказателния кодекс обаче изисква време. Междувременно възможността да се търси президентско помилване е достатъчно ефективно средство на разположение на лицата, осъдени на доживотен затвор без замяна.

203. Съгласно приложимите разпоредби, осъдените на доживотен затвор трябва да бъдат информирани на разбираем език при пристигането им в затвора за техните права и задължения, както и за реда и дисциплината в затвора; те също имат право да получат тази информация в писмен вид. Тази информация включва подробни обяснения за правилата и нормите в затвора, правото на труд, режима на посещения, дисциплинарните наказания, както и възможността да се търси промяна в затворническия режим и предсрочно освобождаване. Освен това, през 2007 г. Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ издава "Национални стандарти за третиране на лишени от свобода, осъдени на доживотен затвор". Тези стандарти изрично заявяват, че властите трябва да дадат възможност на осъдените на доживотен затвор да обсъждат въпроси, свързани с изпълнението на присъдата им. Всички осъдени на доживотен затвор, независимо от това дали изтърпяват присъда с или без право на замяна, са информирани за периода от време, който трябва да изтърпят, преди да могат да търсят промяна в режима си на лишаване от свобода, както и за поведението, което трябва да спазват, за да увеличат шансовете си за получаване на замяна на присъдата си. В допълнение, всеки осъден на доживотен затвор има индивидуален план на присъдата, определяш положителните промени, които се очакват от него или нея, и конкретните стъпки, водещи към тези промени. Този план е предмет на периодични преоценки, които да бъдат доведени до знанието на затворника. В случая на г-н Харакчиев, последният план не е подписан от него, но това е само поради отказа му да подпише каквито и да било документи, издадени от администрацията на затвора.

Б. Преценка на Съда

1. Допустимост

204. Оплакването не е явно необосновано по смисъла на чл. 35, § 3(a) от Конвенцията или недопустимо на друго основание. Следователно то трябва да бъде обявено за допустимо.

2. Основателност

(а) Общи принципи, определени в съдебната практика на Съда

205. По делото на *Кафкарис срещу Кипър* ([ГК], №. 21906/04, § 97, ЕСПЧ 2008), Голямата камера на Съда заявява, че докато изборът на дадена държава на система за наказателно правосъдие, в това число прегледът на присъдата и свързаните с освобождаване договорености, са по принцип извън обхвата на надзора, извършван от Съда, и докато налагането на присъда за доживотен затвор за пълнолетен нарушител само по себе си не се забранява от или не е несъвместимо с чл. 3 или друг член от Конвенцията, налагането на присъда от доживотен затвор без замяна може да повдигне въпрос по смисъла на чл. 3. Същевременно Голямата Камера е била затруднена да подчертае, че доживотна присъда не става „неподлежаща на намаляване” по простия факт, че на практика тя може да се излежи напълно и, и че е достатъчно за целите на чл. 3 от Конвенцията такава присъда да подлежи на намаляване *de jure* and *de facto* (пак там, § 98 *накрая*).

206. В това дело, Голямата камера не намира нарушение на чл. 3 от Конвенцията, тъй като по Конституцията на Кипър президентът може по всяко време при съгласие на министъра на правосъдието да намали доживотна присъда с такава с по-кратък срок и след това да я опрости. Наистина съществуват известни недостатъци в тази процедура: няма публикувани критерии, посочващи как президентът може да упражни по своя преценка задължение да разкрие на затворник мнението на министъра на правосъдието за подадена от него молба, което е изискване или практика за президента да посочва основания или възможност за съдебен преглед. Истина е също така, че перспективата за освобождаване на затворници осъдени на доживотен затвор е ограничена, тъй като всяка промяна на присъда за доживотен затвор е в рамките на преценката на президента. Съществуват, обаче, редица конкретни примери, в които президентът е приложил тази преценка и е наредил освобождаването на затворници осъдени на доживотен затвор. Следователно не може да се каже, че г-н Кафкарис е бил лишен от перспектива за освобождаване (пак там, §§ 102-05).

207. Въпросът за съвместимостта на присъди от доживотен затвор, неподлежащи на намаляване, с чл. 3 от Конвенцията е повдигнат

отново от Голямата камара на Съда в наскоро разгледаното дело на *Винтер и други* (цитирано по-горе в настоящото). Голямата камара подробно прегледа съответните съображения, произтичащи от съдебната практика на Съда и от неотдавнашните сравнителни и международни правни тенденции по отношение на присъди за доживотен затвор (пак там, §§ 104-18). На това основание тя заявява, че присъда от доживотен затвор може да остане съвместима с чл. 3 от Конвенцията, единствено ако съществува перспектива за освобождаване и възможност за преразглеждане (пак там, §§ 109-10), защото не може да се задържи затворник, освен ако няма легитимни педогогически основания за лишаване от свобода и хвърляне в затвора. Тези основания включват наказание, възпиране, публична защита и поправка. Голямата Камара отбелязва по-конкретно, че балансът между тези мотивирания за изпращане в затвора не е по необходимост статичен и може да се промени в хода на присъдата. Това, което може да е първично основание за лишаване от свобода в началото на дадена присъда, може да престане да е такова след продължителен период на излежаване на тази присъда. Следователно, тези фактори или промени могат единствено правилно да се оценят след извършването на преглед на обосноваването за продължително задържане в даден момент в присъдата. Ако затворник е изпратен в затвора без никаква перспектива за освобождаване и без възможност за преразглеждане на доживотната му присъда, съществува риск той никога да не е в състояние да изкупи вината за извършеното от него нарушение: каквото и да направи в затвора, обаче, колкото и изключителен да е напредъкът му по отношение на поправянето му, наложеното му наказание остава фиксирано и не подлежи на преразглеждане (пак там, §§ 111-12). Голямата камара следователно заявява, че би било несъвместимо с човешкото достойнство – заложено в самата същност на системата на Конвенцията – насилствено да се лиши лице от свободата му, без да се стреми към поправка и да му се предостави възможност един ден да си възвърне свободата (пак там, § 113). Тя продължава да твърди, че сега съществува ясна подкрепа в Европейското и международно право на принципа, че на всички затворници, в това число тези, излежаващи присъди на доживотен затвор, трябва да се предложи възможност за поправка и перспектива за освобождаване, ако се постигне такова поправка (пак там, § 114). Докато наказанието остава такова за целите на лишаване от свобода, в Европейската наказателна политика, съобразно изразеното в Правила 6, 102.1 и 103.8 на Европейските правила за затворите, Решение 76(2) и Препоръки 2003(23) и 2003(22) на Комитета на министрите, изявления от Европейския комитет за предотвратяване на изтезанията, и практиката на редица договарящи държави, и в международното право, както е изразено наред с другото в чл. 10, § 3 на Международния пакт

за граждански и политически права и общите коментари на този член, сега се набляга на свързаната с поправяне цел на лишаването от свобода, дори в случаите на осъдени на доживотен затвор (пак там, §§ 115-18).

208. Въз основа на този анализ, Голямата камера решава да отхвърли предишното решение на Камарата и да въведе следните предложения по отношение на присъди от доживотен затвор:

(а) В контекста на присъда от доживотен затвор, чл. 3 от Конвенцията трябва да се тълкува като изискващ намаляване на присъдата, в смисъл на преразглеждане, което да позволява на вътрешните органи да вземат под внимание дали определени промени в осъдения на доживотен затвор затворник са толкова значителни и дали е постигнат такъв напредък към поправяне в хода на излежаване на присъдата, които да означават, че продълженото му задържане може вече да не е обосновано на легитимни пенологически основания (пак там, § 119);

(б) Като се вземе предвид свободата на преценка, която трябва да се даде от Договарящите държави по свързани с наказателно правосъдие и осъждане въпроси, не е задача на Съда да предприше формата – изпълнителна или съдебна – по която трябва да се извърши такова преразглеждане, или да определи кога трябва да се проведе такова преразглеждане. Материалите на сравнителното и международното право, обаче, ясно показват подкрепа за институцията на посветен механизъм, гарантиращ преразглеждане не по-късно от двадесет и пет години след налагането на присъда от доживотен затвор, с допълнителни периодични преразглеждания след това (пак там, § 120);

(в) Където вътрешното право не предоставя възможност за такова преразглеждане, цялата присъда от доживотен затвор няма да е съразмерима със стандартите на чл. 3 от Конвенцията (пак там, § 121);

(г) Въпреки че необходимото преразглеждане е перспективно събитие, по необходимост следващо излежаването на присъдата, осъден на доживотен затвор не трябва да е задължен да изчаква и да излежава неопределен брой години от присъдата си, преди да може да повдигне оплакване, че правните условия във връзка с присъдата му не са съобразени с изискванията на чл. 3 от Конвенцията в тази връзка. Това би било в противоречие както с правната сигурност, така и с общите принципи за положението на жертвата по смисъла на значението на този термин в чл. 34 от Конвенцията. В допълнение към това, в случаите, където присъдата при налагането ѝ подлежи на намаляване съобразно вътрешното законодателство, би било несъвместимо да се очаква от затворника да работи за собственото се поправяне, без да знае дали към неуточнена бъдеща дата може да се въведе механизъм, който да му позволи въз основа на това поправяне делото му да бъде преразгледано с цел освобождаването му. Осъден

доживотен затвор има право да знае, от началото на присъдата си, какво трябва да направи, за да бъде предложен за освобождаване и при какви условия, в това число кога ще се проведе или може да се подаде молба за преразглеждане на присъдата му. Впоследствие, където вътрешното право не предоставя механизъм или възможност за преразглеждане на присъда от доживотен затвор, несъвместимостта с чл. 3 от Конвенцията на това основание вече възниква в момента на налагането на присъда от доживотен затвор, а не на по-късен етап от лишаването от свобода (пак там, § 122).

(б) Прилагане на тези принципи в настоящото дело

209. Съдът отбелязва, че в началото г-н Харакчиев не се стреми да оспори, че присъдата му е като такава явно непропорционална към тежестта на престъпленията му или че няма вече легитимни пенологически основания за продълженото му лишаване от свобода (вижте *Винтер и други*, цитирано по-горе в настоящото, § 102). Недоволството му е по-скоро насочено срещу въздействието на такава присъда.

210. В България наказанието с присъда от доживотен затвор без замяна – каквато никога преди не е съществувала в българското наказателно право – е въведена през месец декември 1998 г., когато Народното събрание официално отменя смъртното наказание (вижте параграфи 51, 52 и 58 по-горе). Това наказание е – както също се потвърждава от забележките на Правителството в настоящото дело – считано като “провизорно” и “изключително” и е запазено за нарушения, (а) които “заплашват основите на Републиката” или които са изключително тежки и умишлени и (б) по отношение на които “целите на наказанието ... не могат да бъдат постигнати чрез по-леко наказание” (вижте параграфи 59 и 60 по-горе в настоящото). То съществува наред с наказанието от “обикновена” присъда от доживотен затвор, въведено през 1995 г., което подлежи на замяна (вижте параграфи 56, 65 и 71 по-горе).

211. Съдът в допълнение към това отбелязва, че наказание с присъда от доживотен затвор без замяна се счита като “провизорно” и “изключително” и че новият проект на Наказателния кодекс, изложен от Правителството пред Народното събрание наскоро, в края на месец януари 2014 г., единствено предвижда наказание от “обикновен”, т.е. доживотен затвор с право на замяна (вижте параграф 67 по-горе), защото, съобразно мотивите към този проекто-кодекс, присъда от доживотен затвор без замяна “понастоящем се възприема като твърде нехуманна поради липсата на всякаква надежда за лицата, подложени на нея” (вижте параграф 68 по-горе). Изглежда, че когато се приеме, този Кодекс ще предоставя същите перспективи за надежда за

преразглеждане на текущото наказание с присъда от доживотен затвор с и без право на замяна.

212. Изборът на държавата на система за наказателно правосъдие, в това число преразглеждане на присъдата и договорености за освобождаване, е, както вече отбелязахме, по принцип извън обхвата на надзора, провеждан от Съда, и обикновеното налагане на присъда от доживотен затвор на пълнолетен нарушител само по себе си не се забранява от чл. 3 или друг член от Конвенцията.

213. В светлината на съдебната му практика, въпросът за Съда е дали наказанието, наложено на г-н Харакчиев, може да бъде категоризирано като неподлежащо на намаляване, т.е. дали съществува перспектива за освобождаване и възможност за преразглеждане. Съдът отбелязва в тази връзка, че докато българското законодателство не позволява условното освобождаване на г-н Харакчиев, мярка, която единствено се прилага към лишени от свобода, които излежават срочни присъди (вижте параграф 70 по-горе), и доколкото г-н Харакчиев не може да се надява съдебно решение да трансформира присъдата му на доживотен затвор без замяна в по-леко наказание, законът предвижда две мерки на помилване от президента: или пълно опрощаване, или замяна на присъдата му (параграфи 72-74 по-горе). В случай на пълно опрощаване, г-н Харакчиев би могъл незабавно и безусловно да бъде освободен. В случай на замяна на присъдата му, дори и ако тя се замени с присъда от доживотен затвор с право на замяна, както стана в случай на друг осъден на доживотен затвор през януари 2013 г. (вижте параграфи **Error! Reference source not found.** по-горе), за г-н Харакчиев ще остане открит въпросът дали да потърси съдебно намаляване на присъдата и след това вероятно дори условно освобождаване.

214. В делото на *Йоргов (№ 2)* (цитирано по-горе, §§ 48-60), решено след *Кафкарис* (цитиран по-горе), но преди *Винтер и други* (цитирани по-горе), съставът на пето отделение на Съда преразгледа тези конституционни и законодателни договорености и прилагането им до 2009 г. Той отбелязва, че дори, въпреки че между 2002 г. и 2009 г. да е било упражнено президентското право на помилване по делата на четиристотин седемдесет и седем затворника, не е помилвано нито едно лице, което излежава присъда от доживотен затвор без замяна. Съставът на Съда въпреки това стига до заключението, че не може да се каже, че г-н Йоргов, осъден на доживотен затвор без замяна, е бил лишен от цялата си надежда да бъде освободен един ден. Дори въпреки че до ноември 2009 г. не е помилван от президента нито един осъден на доживотен затвор, това не е достатъчно, за да покаже, че присъдата от доживотен затвор без замяна в България не подлежи на намаляване *де факто*. Това наказание е въведено в българското законодателство сравнително наскоро, през декември 1998 г., след официалното

отменяне на смъртната присъда. Това означава, че няма вероятност голям брой лица, които излежават такива присъди, в това число г-н Йоргов, да са прекарвали в затвора достатъчно продължителен период от време, за да се квалифицират за президентско помилване. Нищо не предполага, че ако г-н Йоргов е бил подал молба в надлежно време за такова помилване, молбата му нямаше правилно да бъде разгледана по препратка към широк обхват критерии. Той не може следователно да счита, че не е имал надежда за освобождаване, и следователно няма нарушение на чл. 3 от Конвенцията (вижте *Йоргов (№ 2)*, цитирано по-горе, §§ 52-60).

215. Обаче в светлината на по-късното определение на Голямата камера в параграф 122 на *Винтер и други* (цитирано в параграф 208(г) по-горе), Съдът не може да приеме същия подход в настоящото дело. Този подход се базира на предположението, че липсата на истинска възможност за намаляване на присъда от доживотен затвор единствено може да наруши чл. 3 от Конвенцията, когато се достигне момент, когато лишен от свобода, осъден на доживотен затвор, вече е изтърпял достатъчно дълъг период от време и е постигнал достатъчен напредък, за да му се предостави реалистичен шанс да убеди компетентния орган да намали присъдата му. Това предположение подкрепя определенията на националните съдилища и мнозинството от състава на Съда по делото *Винтер и други*, което е на мнение, че присъда от доживотен затвор, подлежаща на намаляване не влече след себе си нарушение на чл. 3 от Конвенцията, освен ако и, докато не настъпи момента, когато допълнителният престой в затвора на лишен от свобода, осъден на доживотен затвор, няма да е вече обоснован (вижте *Винтер и други*, цитирано по-горе, §§ 48, 49, 56, 87 и 91). Тази линия на разсъждение изрично се отхвърля от Голямата Камера по това дело (пак там, § 122).

216. Оттук следва, че в настоящото дело, в допълнение към проучването на настоящите договорености, разглеждащи възможността за лица като г-н Харакчиев, които излежават присъди от доживотен затвор без замяна, да потърсят облекчаване на такива присъди, като Съдът трябва да провери дали българското законодателство предвижда адекватна възможност за преразглеждане на присъдата на г-н Харакчиев по времето, когато тя е станала окончателна – ноември 2004 г. – и оттогава.

217. Ясно е, че тази присъда е, най-малкото от изменението на чл. 74 на Наказателния кодекс 1968 в сила от 13 октомври 2006 г. (вижте параграф 74 по-горе), подлежаща на намаляване де юре. Не е ясно обаче, че такъв е случаят преди това изменение. Както е формулиран преди 13 октомври 2006 г., чл. 74, въпреки че не изключва изрично, не заявява във формулировката си, че президентското помилване е също така приложимо към присъди от доживотен затвор без замяна (вижте параграф 73 по-горе). От преди октомври 2006 г. няма примери, в

които президентът или вицепрезидентът да са упражнили правото си на помилване по отношение на затворник, изтърпяващ присъда от доживотен затвор без замяна (вижте параграф 85. За периода от 1 януари 2002 г. до 31 декември 2009 г. вицепрезидентът получава 6967 молби за помилване. 477 от тях са били удовлетворени.

86. На практика, комисия от длъжностни лица от администрацията на президента разглежда молбите за помилване и прави предложения до вицепрезидента. При формиране на становището си във всеки отделен случай, комисията взема под внимание позицията на юридическите съветници на президента за наказателната политика и се позовава на информация за осъдения, предоставена от администрацията на затвора. Преди да вземе решение, вицепрезидентът може също така да интервюира затворника.

по-горе), и тъй като не съществува авторитетно съвременно тълкуване на законодателството във връзка с президентското помилване, трудно е да се каже дали този член може да бъде тълкуван, сам по себе си или съвместно с чл. 98, точка 11 на Конституцията от 1991 г., да означава, че наказанието се включва в рамките на обсега на президентските правомощия за помилване, дори въпреки че не е конкретно упоменато в текста на члена. Тази несигурност се разкрива от изказванията, направени от депутатите в хода на дебатите, придружаващи въвеждането на присъдата от доживотен затвор без замяна (вижте параграфи 63 и 64 по-горе), от самия факт, че законодателната власт намира за необходимо впоследствие да изясни този въпрос посредством нормативно изменение и също така от факта, че през 2012 г. група депутати потърси обвързващо тълкуване на чл. 98, точка 11 на Конституцията от 1991 г. от Конституционния съд, по-конкретно по въпроса дали президентските правомощия за помилване включват всички типове наказателни санкции (вижте параграф 76 по-горе). При тези обстоятелства Съдът не е убеден, че е ясно, че по времето, по което присъдата на г-н Харакчиев става окончателна, тя е подлежала на намаляване *de jure*.

218. Независимо от случая, Съдът не е убеден, че през съответния период присъдата на г-н Харакчиев *де факто* е подлежала на намаляване и че по време на изтърпяването ѝ е могло да се счита, че той е знаел, че съществува механизъм, който би му позволил да се преразгледа делото за освобождаването му.

219. При текущата система, която се базира на решенията, взети от президента, встъпил в длъжност през януари 2012 г., и на практиката на Комисията по помилването, учредена от него по това време (вижте параграфи 90-**Error! Reference source not found.** по-горе) и, по-важно, на обвързващото тълкуване на чл. 98, точка 11 на Конституцията от 1991 г., дадено от Конституционния съд през април 2012 г. (вижте

параграфи 76-83 по-горе), съществува значителна яснота за начина на упражняване на президентските правомощия за помилване.

220. По-конкретно, Конституционният съд определя обхвата на тези правомощия и заявява, че те трябва да се упражняват по произволен начин, като се вземат под внимание равнопоставеността, хуманността, милосърдието, здравословното и семейно положение на осъдения, както и всякакви положителни промени в личността на осъдения. Този съд допълва, че докато от президента или вицепрезидента не може да се изисква да предоставят основания в отделни случаи, от тях се изисква да обявят общите критерии, от които са се ръководили при упражняване на правомощията си за помилване. На последно място Съдът постановява, че указ за помилване е открит за правно оспорване пред него, макар и при условие на определени рестриктивни условия, по-конкретно по отношение на положението му (вижте параграфи 76-83 по-горе). Това решение предоставя стабилни гаранции, че президентските правомощия за помилване ще се упражняват по съвместим и обширно предсказуем начин.

221. В допълнение към това, правилата, ръководещи работата на Комисията по помилването към вицепрезидента предвиждат, че в работата си Комисията трябва да вземе под внимание наред с другото съответната съдебна практика на международните съдилища и другите органи за тълкуването и прилагането на международните документи за правата на човека в сила по отношение на България (вижте параграф 91 по-горе). Практиките, използвани от Комисията от началото на работата ѝ в началото на 2012 г. – особено тези свързани с публикуването на критериите, които я ръководят при преглеждането на молбите за помилване, основанията за препоръките ѝ до вицепрезидента за упражняване на правомощията за помилване в отделни случаи и съответната статистическа информация (вижте параграфи **Error! Reference source not found.-Error! Reference source not found.** по-горе) – също така повишават прозрачността на свързаната с помилване процедура и съставляват допълнителна гаранция за съвместимото и прозрачно упражняване на президентските правомощия в тази връзка.

222. На последно място не може да се пренебрегне фактът, че макар и едва през декември 2012 г., Комисията по помилването предлага на вицепрезидента да замени присъда от доживотен затвор без замяна на затворник с такава с право на замяна въз основа на реформацията на този затворник и че през януари 2013 г. вицепрезидентът приема това предложение (вижте параграфи **Error! Reference source not found.-Error! Reference source not found.** по-горе). Както е отбелязано от тази Комисия и в действителност от Правителството в забележките му, този случай не може да демонстрира на всички други лица като г-н Харакиев, осъдени на доживотен затвор без замяна, че могат да

подобрят положението си (вижте параграф **Error! Reference source not found.** по-горе).

223. Следователно изглежда, че ако настоящият и бъдещите президенти и вицепрезиденти продължат да упражняват правомощията си за помилване в съответствие с предписанията, определени от Конституционния съд през 2012 г., и с практиките, приети същата година, присъдата на г-н Харакчиев от доживотен затвор без замяна може да се счита като де факто подлежаща на намаляване и че от този момент нататък може да се счита, че той знае, че съществува механизъм, който му позволява случаят му да бъде преразгледан за освобождаване или замяна. Истина е, че някои от приложимите правила не са определени в Конституцията или в закон, а в президентски указ. Както обаче бе вече отбелязано, не е задача на Съда да предпише формата, която трябва да приеме необходимото преразглеждане.

224. Не може да се каже същото обаче по отношение на периода от време между датата, на която тази присъда е станала окончателна – ноември 2004 – и поне началните месеци на 2012 г. При предишната президентска администрация, която е на власт два мандата, първият между 22 януари 2002 г. и 22 януари 2007 г. и вторият между 22 януари 2007 г. и 22 януари 2012 г., начинът, по който са упражнявани президентските правомощия за помилване е доста непрозрачен, без публични изявления за провежданата политика и без посочвани основания за отделни взети решения за помилване (вижте параграф 85. За периода от 1 януари 2002 г. до 31 декември 2009 г. вицепрезидентът получава 6967 молби за помилване. 477 от тях са били удовлетворени.

86. На практика, комисия от длъжностни лица от администрацията на президента разглежда молбите за помилване и прави предложения до вицепрезидента. При формиране на становището си във всеки отделен случай, комисията взема под внимание позицията на юридическите съветници на президента за наказателната политика и се позовава на информация за осъдения, предоставена от администрацията на затвора. Преди да вземе решение, вицепрезидентът може също така да интервюира затворника.

по-горе). Наистина не може да се пренебрегне фактът, че в дебата си през 1998 г., депутатите поискаха да бъдат убедени, че преценката на президента няма да се упражни по отношение на лица, осъдени на доживотен затвор без замяна и че през 2012 г. това Народно събрание счете за необходимо да учреди временен комитет за провеждане на проучвания по въпроса (вижте параграф 89 по-горе). Нямаше конкретни примери, посочващи, че лица в положението на г-н Харакчиев могат да се надяват да извлекат полза от упражняването на тези правомощия (вижте в противовес на това *Кафкарис*, цитиран по-

горе, § 103). Истина е, че липсата на такива примери може да се обясни с факта, че наказанието лишаване от свобода на доживотен затвор без замяна е въведено в българското законодателство скоро преди това, през декември 1998 г., и че следователно няма вероятност голям брой лица, които изтърпяват такава присъда, да са прекарвали в затвора достатъчно продължителен период от време, за да бъдат квалифицирани за помилване (вижте *Йоргов (№ 2)*, цитиран по-горе, §§ 56-57). Комбинацията, обаче, на пълната липса на официални или дори неофициални гаранции свързани с упражняването на президентските правомощия за помилване, съчетани с липсата на примери с тенденция да допуснат, че лице, изтърпяващо присъда от доживотен затвор без замяна би могло да получи коригиране на тази присъда и при какви обстоятелства, доведе Съда до заключение, че между ноември 2004 г. и началото на 2012 г., присъдата на г-н Харакиев не би могла да се счита като подлежаща на намаляване *де факто*. От параграф 122 на решението на Голямата камера по делото *Винтер и други* (цитирано в параграф 208(г) по-горе) следва, че в този вид дело нарушението на чл. 3 от Конвенцията се състои от лишаването на затворника за определен период от време от всякаква надежда за освобождаване, колкото и малка да е тя.

225. Така казано, в настоящото дело, в което жалбоподателите повдигат също така сериозни оплаквания за режима и условията на задържането си (вижте параграф I. РЕЖИМ И УСЛОВИЯ НА ЗАДЪРЖАНЕ НА ЖАЛБОПОДАТЕЛИТЕ

168 по-долу), съществува допълнителен аспект в проучванията на Съда: дали с оглед на режима и условията на престой на г-н Харакиев в затвора би могло да се счита, че той има действителна възможност да се реформира и по този начин да се опита да убеди президента или вицепрезидента да упражнят правомощията си за помилване по отношение на него. Трябва също така да се отбележи в тази връзка, че във *Винтер и други* (цитирано по-горе, § 122) Голямата камера заявява, че “осъден на доживотен затвор има право да знае в началото на присъдата си какво трябва да направи, за да бъде предложен за освобождаване и при какви условия” (вижте параграф 208(г) по-горе).

226. Доколкото Конвенцията не гарантира като такова право на поправяне и доколкото нейният чл. 3 не може да се тълкува като налагащ на властите абсолютно задължение да предоставят на затворниците програми за поправяне или реинтеграция и дейности като курсове или консултации, той изисква от властите да предоставят на осъдените на доживотен затвор възможност, макар и малка, някой ден да си възвърнат свободата. За да бъде този шанс истински и осезаем, властите трябва също така да предоставят на осъдените на доживотен затвор правилна възможност да се поправят. Наистина Съдът вече имаше възможност да отбележи, че през последните

години има тенденция към обръщане на по-голямо внимание на поправянето, което съставлява идеята за повторна социализация посредством насърчаването на личната отговорност (вижте *Диксън срещу Обединеното Кралство* [ГК], № 44362/04, § 28, ЕСПЧ 2007-V, и *Винтер и други*, цитирано по-горе, §§ 113-18). Това изглежда напълно отговаря на първата цел на криминалното наказание съобразно определението в чл. 36 на българския Наказателен кодекс (вижте параграф 53 по-горе), както и съобразно чл. 10, § 3 на Международния пакт за граждански и политически права, в сила по отношение на България от 1970 г., който предвижда, че главната цел на третиране на затворниците е поправянето и социалното им превъзпитание (вижте параграфи 147 и 148 по-горе). Това също така е характерно за няколко документа, на които Съдът придава съществено значение, както бе вече споменато, въпреки необвързващия им характер (вижте *mutatis mutandis* (със съответните изменения) *Ривие*, § 72 и *Дибек*, § 48, и двете цитирани по-горе): Правила 6, 33.3, 102.1 и 107.1 от Европейските правила за затворите от 2006 г., точки 6 и 11 на Решение 76(2) на Комитета на министрите, и параграфи 2 *накрая*, 5 и 33 от Препоръка 2003(23) относно управлението на затворниците с доживотна или друга дългосрочна присъда от администрациите на затворите, всички от които подчертават, че е необходимо да се положат усилия от затворническите власти за реинтеграцията и поправянето на всички затворници, в това число тези с доживотни присъди (вижте параграфи 149, 151 и 152 по-горе).

227. Това разбира се е област, в която договарящите държави се радват на голяма свобода на преценка. Режимът и условията, при които са поставени лишените от свобода обаче, не могат да се считат за безразличен въпрос в този контекст. Тези режими и условия трябва да са такива, че да предоставят възможност на осъдените на доживотен затвор да се стремят да се реформират с оглед на това да могат един ден да поискат коригиране на присъдата си.

228. Дори ако в момента българските лица, осъдени на доживотен затвор “знаят какво трябва да направят, за да подлежат на разглеждане за освобождаване, и при какви условия (вижте параграф 246(г) по-горе), затворници като г-н Харакчиев са като правило в противовес на положението на г-н Йоргов, чийто режим е бил постепенно смекчен посредством “експеримент” в Плевенския затвор (вижте параграф 181 по-горе) – подложен на особено строг затворнически режим, който води до почти пълна изолация и много ограничени възможности за социални контакти, работа или образование (вижте параграфи 1. При изпълнение на Закона за наказанията от 1969 г.

104. До 1 юни 2009 г. режимът на осъдените на доживотен затвор се управлява от чл. 127а-127е на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г., добавен през 1995 г., когато доживотен затвор е въведен като

форма на наказание (вижте параграф 56 по-горе), както и от правила за прилагането на този закон, издадени през 1990 г. и изменени няколко пъти след това. След неговото изменение от юни 2002 г., Законът изрично предвижда че лицата, осъдени на доживотен затвор без замяна, да бъдат поставени под същия режим на лишаване от свобода като тези, изтърпяващо доживотна присъда с право на замяна.

105. Чл. 127б(1) предвижда, че при налагането на присъда доживотен затвор, съдът трябва да нареди настаняването на затворника под най-строг режим, така наречения "специален режим". Други налични режими в затвора, приложими за затворнически присъди с определен срок, са "лек", "общ", "строг" и "усилено строг" режим (чл. 43 (1)); за разлика от случаите на доживотен затвор, постановяващият присъдата съд има известна свобода на преценка при определяне кой от тях да бъде наложен (чл. 51). Затворници с присъди доживотен затвор, независимо дали с или без замяна, и поставени под "специален режим", се настаняват в заключени единични килии и се подлагат на повишена сигурност и наблюдение (чл. 56(1), 167в и 167г(1)). От своя страна "усилено строгият режим" включва това затворниците, поставени под него, да бъдат настанени в заключени килии през нощта и не им се позволява да извършват каквито и да било дейности по поддръжка в затвора или каквато и да било работа на външни обекти (чл. 55(1) и (4)). Затворници, поставени под "усилено строг режим", може със заповед на началника на затвора да бъдат постоянно държани в заключени килии, ако вследствие на тежестта на тяхното престъпление или продължителността на присъдата им те могат да се разглеждат като опасни, или ако те явно и системно не спазват вътрешния ред или оказват негативно влияние върху другите затворници (чл. 56(1)).

106. Съгласно чл. 127б(2) и чл. 167г(2), след пет години лишаване от свобода при изпълнение на присъда доживотен затвор, затворниците могат да бъдат поставени под по-лек режим, ако са били с добро поведение. Времето, прекарано по-рано в предварително задържане под стража, не се зачита в този период (чл. 167(2)). Решението за поставяне на осъден на доживотен затвор при по-лек режим трябва да бъде взето от специална комисия, включваща служители в затворите и различни други длъжностни лица (чл. 17(1) и (5)(1)); за разлика от това, решението да се постави затворник при по-тежък режим трябва да бъде взето от районния съд въз основа на предложение от тази комисия (чл. 17(5)(2)). Всички предложения в това отношение трябва да се основават на оценка на риска, която затворникът представлява за себе си, другите затворници и служителите в затвора (чл. 17а). Съгласно чл. 58, решенията на Комисията могат да бъдат отменени от министъра на правосъдието. След като бъде поставен под "строг режим", осъден на доживотен затвор може, по решение на същата

комисия, ако счете, че не представляват риск за себе си, другите затворници или служителите в затвора, да се помещава заедно с останалите затворници (чл. 127б (4), добавен през юни 2002 г.).

2. По Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г.

107. През юни 2009 г. и февруари 2010 г. Законът от 1969 г. и правилникът за неговото прилагане са заменени съответно от Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. и правилника за прилагането му, издаден на 2 февруари 2010 г.

108, 114, 115 и 116 по-горе). В настоящото дело, въпреки определени вариации в затворническия си режим, на практика г-н Харакчиев остава в постоянно заключени килии и изолиран от останалите затворници, с много ограничени възможности за ангажиране в социални контакти или работа по време на изтърпяване на присъдата си в затвора (вижте параграфи 12, 23, 32 и 166 по-горе). По мнение на Съда, пагубният ефект на този еднообразен режим, съчетан с неудовлетворителните материални условия, в които е държан г-н Харакчиев, трябва сериозно да са намалили възможността му да се поправи и по този начин да подхранва реална надежда, че може един ден да постигне и да демонстрира напредъка си и да получи намаляване на присъдата си. Към това трябва да се добави липсата на последователна периодична оценка на напредъка му към поправяне. Истина е, че г-н Харакчиев е подложен на ежегодни психологически оценки (вижте параграф 48 по-горе). Не може обаче да се пренебрегне фактът, че националните стандарти за третиране на осъдените на доживотен затвор, издадени през 2007 г., изглежда са насочени към подпомагане на осъдените на доживотен затвор по-скоро да се адаптират към присъдите си, отколкото да работят за поправянето си (вижте параграф 125 по-горе). Тези стандарти не изясняват дали положителните промени в осъдените на доживотен затвор трябва да са резултат от собствените им усилия или от проактивен подход от страна на затворническите власти съобразно препоръката от КПИ (вижте параграф 155 по-горе).

229. С оглед на посочените по-горе в настоящото съображения, Съдът стига до заключението, че е имало нарушение на чл. 3 от Конвенцията.

230. При достигане до този извод, Съдът отбелязва, че естеството на оплакването на г-н Харакчиев (вижте параграф 209 по-горе) и установяването на нарушение по отношение на това оплакване не може да се разбира като предоставящо му перспектива за предстоящо освобождаване.

IV. КОРЕСПОНДЕНЦИЯТА НА Г-Н ТОЛУМОВ В ЗАТВОРА

231. Г-н Толумов повдига оплакване, че кореспонденцията между него и адвокатите му рутинно се отваря и се чете от затворническите власти и че някои писма не се изпращат на адвокатите му. Той се позовава на чл. 8 от Конвенцията, който в относимите си части гласи следното:

“1. Всеки има право на неприкосновеност на ... кореспонденцията.

2. Намесата на държавните власти в упражняването на това право е недопустима, освен в случаите, предвидени в закона и необходими в едно демократично общество в интерес на националната и обществената сигурност или на икономическото благосъстояние на страната, за предотвратяване на безредици или престъпления, за защита на здравето и морала или на правата и свободите на другите.”

A. Становище на страните

232. Правителството заявява, че върху кореспонденцията на г-н Толумов не се упражнява надзор от затворническите власти. Приложимото правило, чл. 75 от Правилника за прилагането на Закона от 2009 г., е напълно в съответствие с изискванията на чл. 8 от Конвенцията. Печатите, положени на пликите, предадени от г-н Толумов, просто показват, че тези пликове са отваряни и затваряни в присъствието на длъжностно лице от затвора, съобразно изискванията на тази разпоредба, а не че е проверявано съдържанието на писмата вътре в тях.

233. Г-н Толумов заявява, че е получил всички писма от правния си представител вече отворени и че е трябвало да предава писмата си до представителя си на затворническата администрация в незапечатани пликове. Няма гаранция, че когато се проверяват тези пликове за забранени предмети, администрацията няма да инспектира и съдържанието на писмата. Приложимите разпоредби не правят разлика между кореспонденцията с адвокати и друга кореспонденция, и непропорционално изискват всеки плик да се проверява за забранени предмети.

234. В отговор Правителството заявява, че пликите на писмата на г-н Толумов се запечатват и разпечатват от него в присъствието на длъжностно лице от затвора. Твърдението му, че някои от тези пликове са отваряни, преди да му се дадат, може единствено да е истина до степенята, до която те са отваряни в негово присъствие и след това са му предавани. Същото е истина по отношение на изходящите му писма, чиито пликове се запечатват пред него, след като се проверяват за забранени предмети. Това може да се види от мястото на печатите, които са положени върху определените за това места на пликите.

Още повече, няколкото плика, предадени от г-н Толумов, не могат да доведат до извода, че цялата му кореспонденция се подлага на физически проверки; това са по-скоро изолирани случаи.

Б. Преценка на Съда

235. В дело относно кореспонденцията на лица, задържани под стража България, Съдът намира, че до 2006 г. приложимите разпоредби на Закона за изпълнение на наказанията от 1969 г. и издадените по него разпоредби изискват да се упражнява надзор върху цялата входяща и изходяща кореспонденция на задържаните лица, в това число писмата до и от адвокатите им. На тази основа Съдът приема, че има намеса в правото на задържаното под стража лице по отношение на зачитането на неприкосновеността на кореспонденцията му, дори въпреки че той не е представил никакво доказателство, че писмата му са отваряни и инспектирани от затворническите власти (вижте *Бочев срещу България*, № 73481/01, § 94, 13 ноември 2008 г.). Съдът обаче добавя, че няма база, въз основа на която да се допусне, че такава намеса е продължила да съществува след изменението през 2006 г. на чл. 178(2) от Правилника за прилагане на закона от 1969 г., който предвижда, че писмата на затворниците трябва да се запечатват и отварят в присъствието на длъжностно лице от затвора по начин, който позволява на това длъжностно лице да се убеди, че те не съдържат пари или други забранени предмети (пак там, § 94 *накрая*; вижте също така параграф 145 по-горе).

236. В настоящия случай всякакви оплаквания относно твърдяната намеса в кореспонденцията на г-н Толумов по смисъла на раздел 33(1)(в) от Закона от 1969 г. (вижте параграф 144 по-горе) и Правилника за прилагането му, и двете от които са отменени повече от шест месеца преди предявяването на жалбата на г-н Толумов (вижте параграфи ПРОЦЕДУРАТА

1 и 107 по-горе), са недопустими поради неуспеха му да спази шестмесечния срок по смисъла на чл. 35, § 1 от Конвенцията.

237. Що се отнася до периода от месец февруари 2010 г., през който кореспонденцията на лишените от свобода се ръководи от чл. 75 от Правилника за прилагането на Закона от 2009 г., Съдът счита, че формулировката на чл. 75(3) е почти идентична с тази на чл. 178(2) от Правилника за прилагането на Закона от 1969 г., съобразно измененията му през 2006 г. (вижте параграфи 145 и 146 по-горе). Следователно, както при делото *Бочев* (цитирано по-горе, § 94 *накрая*), Съдът не намира основание, на което да приеме, че кореспонденцията на г-н Толумов след месец февруари 2010 г. е била системно засичана и четена от органите на затвора (направете сравнение с *Кембъл срещу Обединеното Кралство*, 25 март 1992 г., § 33, серия А № 233).

238. Истина е, че г-н Толумов е предал три изходящи писма, носещи печати, положени от администрацията на затвора (вижте параграф 50 по-горе). Не може обаче да се пренебрегне фактът, че тези печати са били положени върху пликите, а не върху съдържанието им. Следователно няма индикация, че писмата вътре в пликите са били инспектирани от затворническите власти (вижте *mutatis mutandis* *Островар срещу Молдова* (решение за допустимост), № 35207/03, 22 март 2005 г.), особено като се има предвид формулировката на приложимите разпоредби, категоричното изявление на Правителството, че няма практика да се инспектират писмата на лишените от свобода и факта, че печатите, положени върху пликите на писмата на г-н Толумов не навеждат на никаква форма на цензура (за сравнение, по тази последна точка, вижте *Матвиечук срещу Полша*, № 37641/97, § 99, 2 декември 2003 г.; *Миановски срещу Полша*, № 42083/98, § 63, 16 декември 2003 г.; *Писк-Писковски срещу Полша*, № 92/03, § 26, 14 юни 2005 г.; и *Михта срещу Полша*, № 13425/02, § 58, 4 май 2006 г.).

239. Оттук следва, че това оплакване е отчасти след изтичане на срока и отчасти явно необосновано и следователно трябва да бъде отхвърлено на основание чл. 35, §§ 1, 3(a) и 4 от Конвенцията.

V. ПРИЛАГАНЕ НА ЧЛ. 46 ОТ КОНВЕНЦИЯТА

240. Чл. 46 от Конвенцията в относимите си части гласи следното:

“1. Високодоговарящите страни се задължават да изпълняват окончателните решения по същество на Съда по всяко дело, по което те са страна.

2. Окончателното решение на Съда се изпраща на Комитета на министрите, който следи за неговото изпълнение. ...”

241. По силата на този член, Договарящите страни са поели задължението да се придържат към окончателните решения на Съда по всяко дело, на което са страни, като изпълнението се ръководи от Комитета на министрите. Оттук следва наред с другото, че решение, в което Съдът намира нарушение на Конвенцията или протоколите към нея, налага на държавата-ответник законното задължение не само да плати на съответните лица сумите, наложени по смисъла на чл. 41 от Конвенцията посредством справедливо обезщетение, но също така да избере при условие на ръководство от Комитета на министрите общите и/или, ако е подходящо, отделните мерки, които трябва да бъдат предприети във вътрешния правен ред, за да се прекрати нарушението, установено от Съда, и да се коригира, доколкото е възможно, въздействието му. Съответната държава трябва първо да избере при условие на ръководство от Комитета на министрите средствата, които трябва да се използват във вътрешния ѝ правен ред, за да се освободи

от това задължение. Обаче с оглед на оказване на съдействие на държавата-ответник да ги изпълни, Съдът може да се опита да покаже типа отделни и/или общи мерки, които могат да се предприемат, за да се постави край на установената ситуация (вижте като неотдавнашен източник на право *Станев срещу България* [ГК], № 36760/06, §§ 254-55, ЕСПЧ 2012).

242. Нарушението на чл. 3 от Конвенцията, установено в настоящото дело по отношение на режима и условията за задържане на жалбоподателя, произлиза в голяма част от съответните разпоредби на Закона за изпълнение на наказанията и задържането под стража от 2009 г. и Правилника за прилагането му (вижте параграфи 175-186 по-горе). Той разкрива системен проблем, който вече е породил подобни приложения (вижте *Червенков*, §§ 50 и 69-70, и *Събев*, §§ 72 и 98-99, и двете цитирани по-горе в настоящото) и може да породи повече такива приложения. Характерът на нарушението предполага, че за правилното изпълнение на настоящото решение, от държавата-ответник ще се изисква, за предпочитане посредством законодателството ѝ, да реформира правната рамка, свързана със затворническия режим, приложим към осъдените на доживотен затвор с или без право на замяна. Тази реформа, неизменно препоръчвана от КПИ от 1999 г. насам (вижте параграфи 157-160 и 162 по-горе), трябва да включва (а) отстраняване на автоматичното прилагане на високо рестриктивен затворнически режим, понастоящем приложими като правило към всички осъдени на доживотен затвор за първоначален период от най-малко пет години и (б) определяне на разпоредби, предвиждащи, че режим на специална охрана може единствено да се наложи – и да се поддържа – въз основа на индивидуална оценка на риска на всеки осъден на доживотен затвор и да се прилага не по-дълго, отколкото е строго необходимо.

VI. ПРИЛАГАНЕ НА ЧЛ. 41 ОТ КОНВЕНЦИЯТА

243. Чл. 41 от Конвенцията гласи:

“Ако Съдът установи нарушение на Конвенцията или на Протоколите към нея и ако вътрешното право на съответната Високодоговаряща страна допуска само частично обезщетение, Съдът, ако е необходимо, постановява предоставянето на справедливо обезщетение на потърпевщата страна.”

А. Вреди

244. Г-н Харакчиев предявява иск за 30 000 евро за неимуществени вреди по отношение на невъзможността да получи намаляване на присъдата си от доживотен затвор без замяна и по отношение на режима и условията на задържането си. Той се позовава на чувството

за безнадеждност, което е изпитал в резултат на сигурността, че ще трябва да остане в затвора до края на дните си, на много рестриктивните условия, свързани със затворническия му режим, на лошите материални условия, в които е държан, и на липсата на ефективни правни средства за защита в тази връзка.

245. Г-н Толумов предявява иск за 20 000 евро за неимуществени вреди по отношение на режима и условията на задържането си и твърдения надзор върху кореспонденцията му в затвора.

246. Правителството заявява, че исковите са прекомерно високи, че исканите суми са много по-високи от всякакви предишни обезщетения, присъдени от Съда при свързани със задържане на лица дела в България. По негово мнение, самото установяване на нарушение би възлязло на сума за достатъчно справедливо удовлетворяване за всяка неимуществена вреда, понесена от жалбоподателите, особено по отношение на твърдяното нарушение на чл. 3 от Конвенцията, произтичащо от присъдата на г-н Харакчиев на доживотен затвор без замяна. Правителството отбелязва, че г-н Харакчиев е изтърпял по-малко от десет години от присъдата си и не е показал никакви признаци на разкаяние или поправяне, не е бил в позиция да търси модификация на затворническия си режим или коригиране на присъдата си.

247. По отношение на нарушението на чл. 3 от Конвенцията във връзка с възможностите за г-н Харакчиев да получи намаляване на присъдата си от доживотен затвор без замяна, Съдът намира, че установяването на нарушение съставлява достатъчно справедливо удовлетворение за неимуществена вреда, понесена от г-н Харакчиев (вижте *Винтер и други*, цитирани по-горе в настоящото, § 136). Съответно той не присъжда обезщетение в тази връзка.

248. По отношение на нарушението на чл. 3 от Конвенцията във връзка с режима и условията на задържане на жалбоподателя, Съдът е на мнение, че жалбоподателите трябва да са понесли неимуществени щети в резултат на нарушение на правата им по тази разпоредба. Съдът в допълнение към това намира, че г-н Харакчиев трябва да е понесъл неимуществена вреда в резултат на нарушение на правата му по смисъла на чл. 13 от Конвенцията (г-н Толумов не предявява иск в това отношение). Като се вземат под внимание всички обстоятелства и отсъждайки въз основа на справедливостта, съобразно изискванията по чл. 41 от Конвенцията, Съдът определя на г-н Харакчиев обезщетение от 4 000 евро плюс данъци, които може да са облагаеми върху тази сума, а на г-н Толумов обезщетение от 3 000 евро плюс данъци, които може да са облагаеми върху тази сума.

В. Разходи и разноси

249. Жалбоподателите изискват възстановяване на 8 400 евро във връзка с адвокатски хонорари за сто и един часа за производството пред Съда, по тарифа от 80 евро на час, плюс 100 евро за пощенски разходи и 50 евро за консумативи. Те молят всяко обезщетение, отсъдено от Съда в тази връзка, да се направи директно платимо на законните им представители г-н М. Екимджиев и г-жа С. Стефанова. В подкрепа на исковете си, жалбоподателите предоставят споразумения за хонорари, карти за работните часове и разписки за пощенски разходи.

250. Правителството заявява, че почасова ставка от 80 евро е нереалистична и изобщо не съответства на икономическата реалност в страната. Броят часове, таксувани от законните представители на жалбоподателите, също е прекомерно голям, особено като се има предвид значителното препокриване между двете молби. Правителството също така изтъква, че искът за 100 евро за пощенски разходи не е подкрепен от документи, посочващи точната сума, изразходвана за пощенски услуги, че няма нищо, което да показва, че обратните разписки са във връзка с кореспонденцията със Съда по отношение на това производство, и че искът за 50 евро по отношение на консумативи не е подкрепен от каквито и да било документи.

251. Съобразно установената съдебна практика на Съда, разходите и разноските, за които е предявен иск по смисъла на чл. 41 от Конвенцията, трябва да са действително и задължително направени и трябва да са приемливи като размер. В настоящото дело, почасовата ставка, заявена от адвокатите на жалбоподателите, е сравнима с тези, таксувани в неотдавна разгледани дела срещу България с подобна сложност, и следователно може да се счита за приемлива (вижте *Фингър срещу България*, № 37346/05, § 142, 10 май 2011 г., с допълнителни референции). Като се вземе под внимание обаче фактът, че двете жалби отчасти се отнасят за сходни факти и оплаквания, изглежда подходящо да се направи известно намаление (вижте *Милева и други срещу България*, №№ 43449/02 и 21475/04, § 125, 25 ноември 2010 г., с допълнителни референции). В допълнение към това трябва да се отбележи, че част от жалбата на г-н Толумов е обявена за недопустима. От друга страна, не може да се пренебрегне фактът, че след като са поканени да отговорят на забележките на Правителството, жалбоподателите са помолени от Съда да разгледат допълнителните въпроси в забележките си (вижте параграф 5 по-горе). Като вземе под внимание всичко това и като извърши оценка на справедлива основа, Съдът определя обезщетение на жалбоподателите, възлизащо на сумата от 5 600 евро, плюс данъци, които могат да са облагаеми в тази

връзка, която да бъде изплатена директно на законните им представители г-н М. Екимджиев и г-жа С. Стефанова.

252. По отношение на исковете за пощенски разходи и разходи за консумативи, Съдът отбелязва, че жалбоподателите не са предали разходо-оправдателни документи, които да доказват, че те действително са понесли тези разходи. При тези обстоятелства и като се вземат предвид условията на Правило 60, §§ 2 и 3 от Правилата му, Съдът не присъжда обезщетение във връзка с тези позиции на иска.

С. Лихви за забава

253. Съдът счита за уместно лихвата за забава да бъде обвързана с пределната ставка по заеми на Европейската централна банка, към която се добавят три процентни пункта.

ПО ТЕЗИ СЪОБРАЖЕНИЯ СЪДЪТ ЕДИНОДУШНО

1. *Решава* да присъедини възражението на Правителството за неизчерпване на вътрешните правни средства за защита във връзка с оплакването на жалбоподателите за режима и условията на задържането им по същество към оплакването на жалбоподателите по чл. 13 от Конвенцията, че няма ефективно вътрешно правно средство за защита по отношение на материалните условия на задържането им;
2. *Обявява* оплакванията относно (а) невъзможността за г-н Харакиев да получи намаляване на присъдата си от доживотен затвор без замяна; (б) режима и условията на задържане на жалбоподателите; и (в) твърдяната липса на ефективно вътрешно правно средство за защита по отношение на задържането на жалбоподателите за допустими, а останалата част от жалбите им за недопустима;
3. *Приема*, че е налице нарушение на чл. 3 от Конвенцията по отношение на режима и условията на задържане на двамата жалбоподатели;
4. *Приема*, че е налице нарушение на чл. 13 от Конвенцията по отношение на липсата на ефективни вътрешноправни средства за защита във връзка с материалните условия на задържане на жалбоподателите, а впоследствие *отхвърля* възражението на Правителството за неизчерпване на вътрешноправните средства за защита;

5. *Приема*, че е налице нарушение на чл. 3 от Конвенцията по отношение на невъзможността за г-н Харакчиев да получи намаляване на присъдата от доживотен затвор без замяна от момента, в който е станала окончателна;
6. *Приема*, че установяването на нарушение на чл. 3 от Конвенцията по отношение на невъзможността за г-н Харакчиев да получи намаляване на присъдата на доживотен затвор без замяна от момента, в който е станала окончателна, съставлява само по себе си достатъчно справедливо удовлетворение за неимуществени вреди, понесени от него в тази връзка;
7. *Приема*,
 - (а) че държавата-ответник трябва да плати на жалбоподателите в рамките на три месеца от датата, на която решението е станало окончателно на основание чл. 44, § 2 от Конвенцията, следните суми, които трябва да се конвертират в български лева по курса, приложим към датата на превеждането им:
 - (i) на г-н Харакчиев, 4 000 евро (четири хиляди евро), плюс всякакви данъци, които биха могли да се начислят върху тази сума по отношение на неимуществена вреда;
 - (ii) на г-н Толумов, 3 000 евро (три хиляди евро), плюс всякакви данъци, които биха могли да се начислят върху тази сума по отношение на неимуществена вреда;
 - (iii) съвместно на двамата жалбоподатели 5 600 евро (пет хиляди и шестстотин евро), плюс всякакви данъци, които биха могли да се начислят на жалбоподателите върху тази сума по отношение на разходите и разноските, които трябва да се платят директно на законните представители на жалбоподателите г-н М. Екимджиев и г-жа С. Стефанова;
 - (б) че от изтичането на упоменатия по-горе тримесечен срок до плащането се дължи проста лихва върху горепосочените суми в размер, равен на пределната ставка по заеми на Европейската централна банка по време на периода на забава, към която се добавят три процентни пункта;

8. *Отхвърля* единодушно останалата част от исковете на жалбоподателите за справедливо удовлетворение.

Изготвено на английски език и оповестено писмено на 8 юли 2014 г., в съответствие с Правило 77, §§ 2 и 3 от Правилника на Съда.

Fatoş Aracı (Фатош Араджъ)
Заместник секретар на отделението

Ineta Ziemele (Инета Зимеле)
Председател